

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. Foto AM 2005. – *The church seen from the south west.*

TRINITATIS KIRKE

DEN DANSKE KIRKE INDVIET 1690

HISTORISK INDLEDNING. Kirken, der fik sit navn i forbindelse med indvielsen 22. juli 1690 (jf. bygnings-tavle nr. 2, s. 303), afløste en ældre kirkebygning sydligere på kirkegården (jf. †Danske Kirke s. 355).¹ Ifølge samme bygningstavle er kirken opført 1689 efter kongens 'bevilling' og stiftsøvrighedens 'befordring'. Som det fremgår s. 294f. synes biskop Christen Jensen Lodberg at have taget et hovedansvar for byggeriet, mens sognepræst Christen Borch og dennes hustru Johanne Sørensdatter² begge var engageret i kirkens indretning (jf. deres gaver til kirken s. 309). Tilhørsforholdet til kongen blev pointeret ved overflytningen af en ældre bygningstavle med Frederik III's monogram fra den

tidligere †kirke, og blev, i åben kappestrid med den tyske kirke, yderligere understreget ved en panegyriske indskrift på en nu forsvunden †tavle, forfattet af sognepræst Jens Bergendal 1727 (jf. bygningstavler s. 303). Hertil kom malede, kongelige †monogrammer på loftet (s. 307).

De første forberedelser til kirkebygningens flytning og fornyelse blev gjort 1685, da Christian V i et brev 10. nov. pålagde byen en femårig familieskat, anordnede femårige kollektorer i alle kirker i Ribe Stift og tillod indsamling af gaver i hele riget. Yderligere skulle de kirker i stiftet, der havde opsparret kapital, udlåne en femtedel af deres midler til byggeriet.³

Stolestadestrid. 1713-15 udfoldede der sig en tvist mellem rytterbønderne i Stoustrup, der kun var tildelt en 'karlestol' til byens 21 mænd. Uenigheden skyldtes uklare regler for, hvordan pladserne skulle fordeles: Om det skulle ske efter alder, efter hvem, der havde boet længst i byen, havde overtaget gården efter stadets tidligere indehaver eller betalte mest i tiende. Det fremgår, at mændene, da stolene oprindeligt blev fordelt, havde spillet terninger om pladserne: Hvis en mand fik den yderste plads i en stol, skulle hans kone til gengæld sidde inderst i kvindestolen.⁴

Indkvartering. Kirken, der på sin kirkegård rummer gravmonumenter for faldne fra både svenskekrigene

og treårskrigen (jf. s. 288f.), blev under belejringen 1849 fra maj til august benyttet til 'bivuak' for danske soldater og opholdssted for tyske fanger (jf. Niels Simonsens maleri fig. 2). I denne periode holdtes gudstjeneste under åben himmel på 'Reformert Mark', syd for kirkegården.⁵ Også under krigen 1864 blev kirken brugt til indkvartering, hvorefter der blev gjort rent 20. aug.⁶

Pinsepyntning. Ifølge regnskaberne betaltes 1696 for pyntning med 'birkeløv og mjødurter', 1702 for et 'stort læs bøgemaj til at sætte ved kirkedørene, såsom de ej så store af birk kunne bekommes' og 1721 for 'fint sand og grønne urter til at bestro med til pinse'.⁶

Fig. 2. Indkvartering i kirken 1849 (jf. s. 284). Hvilende danske infanterister i kirkens østre del, i baggrunden slesvigholstenske fanger. Grisaillemaleri, 'Bivouak i Fredericia', af Niels Simonsen 1850. Nationalhistorisk Museum på Frederiksborg. – *Resting Danish infantrymen in the eastern part of the church, 1849. In the background, prisoners from Schleswig-Holstein. 'Bivouac in Fredericia', grisaille painting by Niels Simonsen 1850.*

Fig. 3. Kriegergraven med faldne danske soldater 1849. Stensat høj 1853, udført under ledelse af arkitekt Gottlieb Bindesbøll (s. 289). Udsnit set fra sydvest. Foto AM 2006. – *Var graves for fallen Danish soldiers, 1849.*

KIRKEGÅRD

Jordstykket, der ved fæstningsbyens grundlæggelse i 1650'erne blev udset til kirke og kirkegård, udgøres af karréen mellem Kongensgade og Dronningsgade, Jyllandsgade og Danmarksgade (jf. fig. 4). Arealet måler 108×148 m, svarende til ca. 1,5 ha.

Hegn og indgange. Kirkegården hegnes i sin fulde udstrækning af gråmalede *støbejernsgitre* i gotiserende former, udført 1927–32 efter tegning af arkitekt Bodulf Billund⁷ og ophængt mellem

lave, pyramideafdækkede granitpiller. Fra samme tid og i samme udførelse er *hovedindgangen* fra Kongensgade, bestående af køreport og to ganglåger. Lignende låger findes ved kriegergraven i vest, graverhuset i sydvest og ved Dronningsgade i øst. Kirkegårdens sydvestre hjørne indrammes af en teglhængt *mur* af røde sten, opført 1908.⁷

Beplantning. Af den tidligere intense beplantning fra 1800-tallet (se ndf.) er nu kun enkelte større træer tilbage, bl.a. den såkaldte Frederikseg

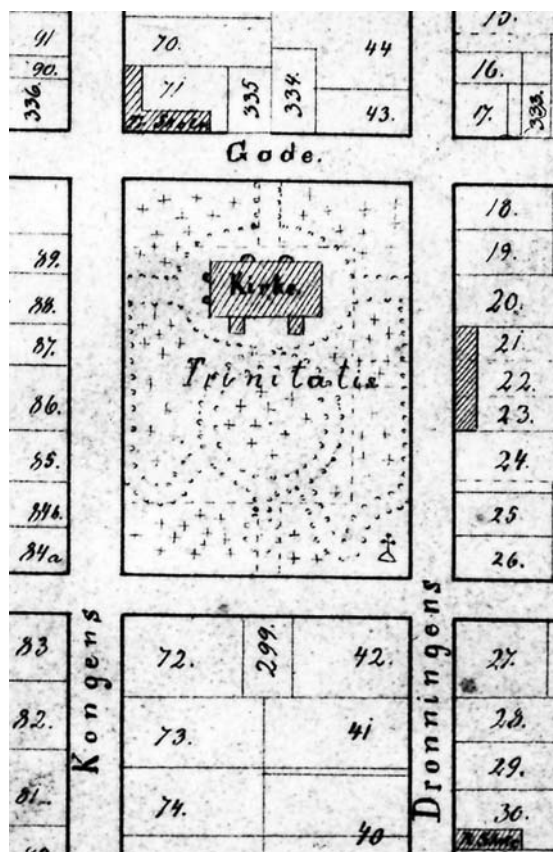

Fig. 4. Plan af kirkegården efter nyordningen 1831-33 (s. 287). Monumentet over de faldne dragoner, rejst 1836 (s. 288), ses som en lille korssignatur i det sydøstre hjørne. Udsnit af matrikelkort i Tøjhusmuseet. – Plan of the churchyard after rearrangement in 1831-33. The monument raised in 1836 to the fallen dragoons is indicated by a small cross in the south east corner.

(jf. s. 289) samt enkelte kastanjer og ahorn. En nyplantede lindeallé forbinder hovedindgangen og kirken.

Et *graverhus* i kirkegårdens sydvestre hjørne, af røde sten og med valmede tage, er opført ca. 1964 efter forslag af arkitekterne Thomas Havning, København, og Jørgen Gellert Pedersen, Fredericia.

KIRKEGÅRDENS ÆLDRE HISTORIE. Kirkegården nævnes første gang 1656, da den blev brugt som oplagringsplads for byggematerialer til den første *†*kirke (s. 356).⁸ Den var fra kirkens flytning 1689-90 og indtil 1800-tallet delt i to afsnit: den egentlige begravelsesplads omkring kir-

ken i nord, kaldet *urtegården* eller 'den lille kirkegård', og den resterende søndre halvdel, benævnt *den store kirkegård*.⁹ Den sidste del lå hen som en græsmark og benyttedes før 1800 kun mindre hyppigt til begravelse; her nedsattes dog 1730 'et reformert lig'. Forskellen mellem den dyrere jord i urtegården og den billigere på den store kirkegård kommer til udtryk i den graduering af taksterne, der findes i kirkens regulativ 1725. Landboerne i den tilbageblevne del af det gamle Ullerup Sogn havde ret til gratis begravelse på den store kirkegård, og endnu 1857 havde folk fra Egum deres egne gravsteder.

*†*Hegn. Kirkegården var 1656 omgivet af et plankeværk, hvoraf 48 favne (ca. 90 m) måtte genopsættes efter en storm.¹⁰ Efter kirkens flytning inden for området 1689-90 blev den omgivende urtegård 1695-98 indhegnet med et plankeværk på alle fire sider, hvis samlede længde blev angivet til 124 fag,⁶ mens den søndre del af kirkegårdens nyordning 1831-33 (se ndf.). 1793 udgjorde 'stakitværket' 267 alen og 'tornegærden' omkring den store kirkegård 534 alen, og dertil kom en 81 alen lang tjørnehæk, 'som laver skel mellem urtegården og den store kirkegård'. 1900 var hele det store areal omgivet af 725 alen 'stakit', 2 alen højt.¹¹

Det fugtige terræn nødvendiggjorde *grøfter* ('kanaler') langs hegnet, hvorover der var udlagt tømrerede *broer* ved indgangene. 1741 blev der gravet en 'dyb afvandingsgrøft' tværs over kirkegårdens søndre del. I det daglige var det fristende at stikke tværs over kirkegården, hvorfor der 1822 blev nedlagt forbud imod en sådan 'gennemgang', ligesom det ved samme lejlighed blev forbudt at lægge tøj til tørring på de spæde planter i tjørnehæget.⁶

De ældre *†*indgange udgjordes i vest af en køreport med flankerende låger ('den store port') og af låger i nord og øst, også betegnet som den mellemste og østre *rist* efter de jernriste, der lå i bunden af passagen. Indgangene var indtil midten af 1800-tallet lukket med malede trægitre i vekslende udformning, ophængt mellem teglhængte,

Fig. 5. Kirkegårdens vestlige del set mod nord i forsommeren 1849. På den beplantede kirkegård ses syv nykastede, militære grave med officerer (i midten og tv. mod Kongensgade), som var faldet under kampene ved Kolding, Gudsø og Fredericia og begravet i perioden 27. april til 7. juni 1849. Gravene, der fremtræder som jordtuer med små træ Kors, er placeret, hvor der kort tid efter (8. juli) blev gravet en stor fællesgrav, 'Krigergraven', for de mange faldne fra Fredericia-slaget 6. juli 1849 (s. 289). Blyantsskitse af C. M. Tegner i KglBibl. – *Western part of churchyard viewed towards the north in the early summer of 1849. On the planted churchyard, 7 new military graves of officers who had fallen at the Battles of Kolding, Gudsø and Fredericia and were buried in the period 27th April until 7th June 1849. Appearing as earth hummocks with small crosses. Shortly afterwards a large common grave, 'the War Grave', was dug for the men who had fallen in the Battle of Fredericia on 6th July 1849.*

murede piller, der var kalket røde. Disse afløstes 1853 af gitre af støbejern, leveret af jernstøber Winterlich.⁶

En *nyordning og beplantning 1831-33* af hele kirkegården blev gennemført, efter at synet i de foregående år havde beklaget, at der intet var foretaget, som 'kunne give den et venligt udseende'.⁶ Tilmed var kirkegården endnu ikke inddelt i kvarterer, hvad der har været følt som en mangel, idet der i de foregående årtier var anlagt nye kirkegårde i Kolding (1806) og Vejle (1825).¹² Området blev beplantet og indrettet med bugtende gange, og hertil indkøbtes 1831 et stort antal træer og buske hos A. G. Schæffer i Hørsholm planteskole.¹³ I foråret 1833 plantedes yderligere 3-400 forskellige slags fyrre- og grantræer, og der

blev opstillet syv bænke i 'lysthuset'.¹⁴ Det nye anlæg, der var i tidens engelske smag, fik efterhånden som træerne voksede til præg af en lille park med et tiltagende antal *indhegnede familiegravelse* for sognets borgere.¹⁵ Som et indslag i denne mindelund blev der 1836 opstillet et nationalhistorisk monument over de faldne dragoner 1657 (jf. ndf.). Anlægget havde dog et ret landligt præg, og endnu 1838-49 nævnes bortforpagtning af græsningen.⁶

Det var på denne træbevoksede kirkegård (fig. 5), at man i sommeren 1849 begravde de faldne fra slaget ved Fredericia (jf. s. 289). 1857 var kirkegården opdelt i følgende afsnit (jf. planen fig. 3): urtegården, runddelen, kvartererne uden for runddelen og øst og vest for hovedgangen samt

Fig. 6. Monument på kirkegården over faldne dragoner 1657, rejst 1836 af byens borgere (s. 288). Foto AM 2006. – *Monument in the churchyard to the fallen dragons of 1657, erected in 1836 by the citizens of the town.*

syd for tværgangen; 'den opfyldte jord' og afsnitene øst og vest for lysthuset samt de såkaldte 'Egums begravelser'. En ny *regulering 1859* ved H. Luison blev udført efter et kort, der var tegnet af ingeniør-konduktør Jespersen.¹⁶ 1865 bortfaldt betalingen for gravpyrdelser og indhegninger, og 1895 var hele kirkegården optaget af gravsteder, så nye herefter skulle erhverves på Assistens Kirkegård. 1890 fandt synet, at kirkegården efterhånden var så tilgroet, at nogle af træerne måtte fældes, især nogle store popler omkring selve kirken.

†*Bygninger.* Forud for den første kirke opførtes 1656 et *skolehus* på kirkegården. Murermester Hans Pedersen, Kolding, og tømreren Christen Jørgensen betales for en skorsten med tre piber og for fire skillerum 'for neden og oven på loftet' til skolemesteren, hørerne (lærerne) og til 'børnenes værelser'.¹⁷

FÆLLESGRAVE OG MONUMENTER PÅ KIRKEGÅRDEN

Oversigt. 1836 er rejst et monument (nr. 1) over de faldne dragoner ved stormen på Frederiksodde 1657. Den bekendte gravhøj, Kriegergraven (nr. 2), er anlagt 1853 over de faldne danske soldater fra slaget ved Fredericia 1849. En genforeningssten (nr. 3) er rejst 1920.

1) (Fig. 6 og 7) *monument over faldne dragoner 1657*, rejst 1836 af byens borgere, men allerede i samtiden tilskrevet prins Frederiks initiativ (den senere Frederik VII). Mindesmærket, der er opstillet på vestsiden af et stort egetræ nær kirkegårdens sydøstre hjørne, er indviet 24. okt. 1836 (årsdagen for stormen) og består af en *støbejernsplade* med profileret ramme, 59×97 cm, der er indfældet i en kampesten. Denne står på en lav, stensat jordtue ('fællesgraven'). Over kampestenen rejser sig et 190 cm højt, korsformet tohåndssværd og en krans, ligeledes af jern. På mindepladen læses under et forkrænkelighedssymbol (kranium over korslagte knogler): »Den 24. October 1657« og herunder et vers, forfattet af stadsfysikus Holger Fangel.¹⁸

»Pryd, høie Heltesværd! de Kjækkes Grav,
hvem Døden intet var mod Pligt og Ære;
den Krands, erkjendtligt Borgersind dem gav,
til sildigst Efterslægt et Minde være!«

De jyske dragoner fra Eiler Holcks regiment, der faldt under svenskernes storm på den nyanlagte fæstning Frederiksodde 1657 (jf. s. 273), skal efter traditionen have forskanset sig ved kirkegården, hvor de kæmpede til sidste mand,¹⁹ og hvor de fandt deres grav.²⁰ Monumentet er opstillet efter en indsamling blandt byens borgere (sml. udtrykket 'erkendtligt borgersind'). Idéen skyldtes ovennævnte Holger Fangel; men allerede i samtiden blev initiativet tillagt prins Frederik, der opholdt sig i byen 1834–39.²¹ Denne opfattelse er o. 1900 videregivet på en *mindesten*,²² der står ved østsiden af egetræet, og hvis indskrift²³ lyder:

'Under denne eg hviler 500 tapre jyske dragoner, der på denne kirkegård i 1657 kæmpede til sidste mand. Kong Frederik VII plantede egen og rejste mindestenen i 1837(!), da han som prins opholdt sig i Fredericia'.

Fig. 7. Monument på kirkegården over faldne dragoner 1657 (jf. fig. 6). Tegning o. 1850 i KglBibl. – *Monument in the churchyard to the fallen dragoons of 1657.*

Prinsen var rigtignok til stede ved indvielsen;²⁴ men egetræet (senere kaldet 'Frederiksegen' eller 'Konge-egen'), der nu er et fuldvoksnet træ, var plantet allerede nogle år forud for monumentets indvielse 1836,²⁵ formentlig som en del af den omfattende beplantning, der fandt sted 1831 (jf. s. 287). Det er troligt, at dragonerne er begravet på kirkegården, der da var byens eneste, men der savnes oplysninger om en markeret fællesgrav. De nationalsindede Fredericia-borgere synes snarest at have udpeget stedet til monumentets rejsning på grund af egetræet – passende beliggende ved en slynget havegang.

2) (Fig. 3 og 8) *Krigergraven over faldne danske soldater 1849*, ofte betegnet som 'kæmpegraven', vestligt på kirkegården langs Kongensgade. Gravanlægget er en rektangulær og *stensat* høj, ca. 51×14,5 m, som er opkastet over en stor fællesgrav og ind-

viet 6. juli 1853, på fire-årsdagen for udfaldet fra Fredericia. Højen har kuplet, græsklædt overflade, beplantet med bøgetræer og forsynet med en flagstang. Anlægget er udført efter tegning af og under ledelse af arkitekt Gottlieb Bindesbøll, som også har givet idéen til bronzerelieffet (fig. 9) midt for vestsiden, udført af billedhuggeren Hermann Wilhelm Bissen.

Den vældige gravhøj rummer i *fællesgraven* under sig i alt 458 *faldne soldater*, hvoraf 377, der havde deltaget i udfaldet fra Fredericia, er begravet 8. juli 1849, to dage efter slaget.²⁶ På fællesgravens plads (jf. fig. 5) var forud begravet adskillige soldater, som var faldet under træfninger tidligere på året: 32 fra kampene ved Kolding 23. april, 16 fra fægtningen ved Krybily 3. maj og kampen ved Gudsø 7. maj samt 27, der var døde under bombardementet af Fredericia. Hertil kom senere syv faldne fra slaget ved Isted 25. juli 1850.²⁷ De faldne officerer fra slaget 6. juli er lagt i kiste og har plads i gravens nordende. Underofficerer og menige er begravet uden kiste, men i fuld uniform og med kappen trukket over hovedet. De blev lagt i to rækker med fødderne mod hinanden, det ene lag døde oven på det andet, og med læsket kalk imellem.²⁸

Navnene på de mange døde fremgår af *indskrifter* i det øverste skifte (31 cm højt) af den 1,6 m høje *mur af granitkvadre*,²⁹ der omgiver højen. Indskrifterne med versaler, fordelt på tre linjer på det mere end 130 m lange 'skriftbånd', er udført 1857 af stenhuggermester H. A. Kleving, Flensborg. De oplyser de faldnes grad, navn og hjemsted inden for de enkelte afdelinger i den militære rækkefølge (først bataljonen og så dens kompagnier). Indskrifterne skal læses begyndende ved det nordvestre hjørne og herfra imod solens retning, idet hver af de tre linier læses gennemløbende fra hjørne til hjørne. De ovennævnte begravede, der ikke er faldet i slaget 6. juli, er anført på murens øst- og nordside.²⁷

Monumentet (fig. 9) midt for gravhøjens vestside, 'Soldater som begraver deres faldne kammerat', er et bronzerelief på granit, 170×201 cm, udført af H. W. Bissen 1851 og afsløret ved anlæggets indvielse 1853. Den enkle komposition over en sokkel med »6. juli 1849« viser tre mænd i natur-

Fig. 8. 'Monumentet over de faldne ved Fredericia' (jf. fig. 3). Litografi efter tegning af Ferdinand Richardt ca. 1866. Krigergraven med H. W. Bissens bronzerelief, afløret 1853 (s. 289), er lettere fortegnet. Set fra sydvest. – 'Monument to the fallen at Fredericia'.

lig størrelse. To soldater lægger en falden kammerat i graven, idet de bærer ham under arme og knæ. Den døde, der er i fuld uniform (som de, der ligger i fællesgraven), har lukkede øjne og slapt nedhængende højrearm, mens venstre hviler i skødet. Nederst ses den opkastede jord og spaden, og bagved danner soldaternes tre opplantede geværer en pyramide, hvorover der hænger en krans med bånd. Geværernes krydsende linjer løber parallelt med yderfigurernes retning.

Relieffet, der slutter sig til en svær blok af sleben norsk granit, betegnes af Haavard Rostrup som Bissens mest umiddelbart gribende værk: De tre skikkelser følger sig i en fin rytmik til hinanden, og 'man føler vægten af den døde soldat i de to andres bøjede rygge, og kompositionen ligesom lukker sig sammen over ham ... Derved, at det er det samme ansigt, der sidder på de tre mænd, den døde og de to levende, hæves hele scenen op i uvirkelighedens sfære og forlenes med et præg af stille mystik'.³⁰

Træerne på gravhøjen, to ege og seks bøge, er den tredje *beplantning* på stedet. De oprindelige bøgetræer blev fældet o. 1901, fordi de var blevet for store.³¹ De skulle efter synets forslag have været afløst af to rækker røn, men man plantede bøge igen. Disse træer blev o. 1940³² erstattet af nye, som i dag står som fuldvoksne træer.

Tanken om at rejse et nationalmonument over heltene fra Fredericia-slaget udgik fra byen selv, hvor en komite i marts 1850 udsendte en opfordring til at tegne bidrag.³³ Efter den første vinter var den store fællesgrav sunket sammen, og det blev overdraget til den nyudnævnte bygningsinspektør for Jylland, arkitekt Gottlieb Bindesbøll, at udforme et monument over graven.³⁰ Han synes først at have tænkt sig en bygning, kronet af en kegle og med en portal foran, men arbejdede også med et nordisk inspireret forslag med grønsvær og kampesten for til slut at nå frem til en 'tumulus', der efterlignede etruskiske gravhøje: en beplantet høj (bøgetræer som et nordisk modstykke til sydens cypresser) på

Fig. 9. Monument på Krigergraven, 'Soldater som begraver deres faldne kammerat' (jf. fig. 3). Bronzerelief på granit, udført af H. W. Bissen 1851 og afsløret ved anlæggets indvielse 1853 (s. 289). Foto AM 2006. – *Monument on the War Grave, 'Soldiers burying their fallen comrade'. Bronze relief on granite by H. W. Bissen, 1851.*

en lav sokkel.³⁴ I det endelige forslag indgik fra begyndelsen det dermed nært forbundne relief, hvortil Bindsbøll skitserede et forslag til brug for H. W. Bissen, og som han opfattede som en integreret del af det samlede gravmonument.³⁰ Bissen modtog opgaven fra Bindsbøll i august 1850, mens han var optaget af arbejdet med Landsoldaten, og udførte relieffet i løbet af sommeren 1851, hvorpå det blev støbt af bronzestøber C. F. Holm i 1852.

Krigergraven er sammen med H. W. Bissens Landsoldat (opstillet i byen 1858) et af Danmarks kendteste, nationale mindesmærker. Graven indgik fra begyndelsen i fejringen af den årlige 6. ju-

lifest³⁵ og blev ved gengivelser og litografier (fig. 8) kendt over det ganske land.

3) *Mindesten* for Sønderjyllands genforening med Danmark, på gravparcel øst for Krigergraven; afsløret 9. juli 1920, indskriften dog senere tilføjet. Den store, lyse kampesten, ca. 1,25×1,75 m, bærer under kongekrone og årstallene »1848–1850« og »1864–1920« indskriften (med bronzebogstaver): »I kæmpede for Danmarks Ære/ I stred for alt hvad dansk vil være/ og derfor staar jeg her som Minde/ mens Tiderne rinde/ Trinitatis Menighed rejste denne Sten/ paa Genforeningsdagen«. ³⁶

Fig. 10. Kirkens vestgavl. Foto AM 2005. – *West gable of the church.*

BYGNING

OVERSIGT. Kirken, der i det væsentlige er opført 1689 (jf. årstallet »1689« på østgavlen og bygningstavle nr. 2, s. 303), er et bredt langhus med kor og skib i ét, dækket af et teglhængt sadeltag med svejfede flader. De blændingsprydede gavlmure afsluttes med takkede kamme, mens de lisendelte langsider smykkes af spidsbuede blændinger. Indvendig dækkes det store rum af et pudset tøndehvælv.

I kirkens vestre sokkel er 1955 indsat et større antal romanske kvadre (jf. s. 301f.), der ligesom andre kvadre sandsynligvis stammer fra den nedrevne ÷kirke i Ullerup.

Tilbygninger. Kirken havde oprindeligt kun en udbygning, et nu forsvundet ÷våbenhus ved nordsidens vestre del. Et sakristi og et ligkapel (oprindeligt materialhus) ved kirkens sydside er fra 1709, da der også blev føjet et nu nedbrudt ÷kapel til nordsidens østre del. En lille udbygning i nord med toiletter er opført 1939 af arkitekt Bodulf Billund. Om de mange tilbygninger gøres der rede i et samlet afsnit s. 299, der også omtaler et projekt til et tårn 1902 ved arkitekt Jesper Jespersen.

Den store bygning er teknisk set rejst som et *bindingsværkshus*, bestående af 23 fag. Oprindeligt var kun gavlene af grundmur, mens den tømrede konstruktion i langsiderne var skjult bag de murede facader. På grund af råd udskiftedes bindingsværket 1732-47 med mursten, så hele bygningen herefter regnedes som 'grundmuret'.

Biskop Christen Jensen Lodberg i Ribe må opfattes som kirkens bygherre, mens tømremesteren, Hans Nielsen, har været den egentlige bygmester. De to synes at have arbejdet tæt sammen, idet Hans Nielsen, før arbejdet begyndte, i Ribe lavede en model af kirken.

Kirken har i hovedtrækkene bevaret sit oprindelige udseende. En ændring af kirkens indre 1861-62 blev foretaget under ledelse af arkitekt Carl Lendorf. Vinduerne, bortset fra vestendens, fik deres nuværende, rundbuede form 1890. En stor malet ÷dekoration på vægge og hvælv fra 1890-92 er fjernet 1947. Kirken er senest restaureret ved arkitekt Knud Erik Lauridsen 1995f., da der bl.a. indrettedes dåbsværelse og personalerum i den afskildrede vestende. Den hvidkalkede bygning, der dækkes af røde vingeteg, har i 1700-tallet stået rødkalket.

DISPOSITION. Behandlingen af bygningen og redegørelsen for dens historie falder i fire hovedafsnit: 1) Bygningsbeskrivelse (s. 293). 2) 'Bindingsværksbygningens' opførelse og tiden indtil ca. 1750 (s. 294) efterfulgt af en sammenfatning, der diskuterer kirkens arkitektur (s. 298). 3) Tiden efter ca. 1750 (s. 299). 4)

Tilbygninger og ÷tilføjelser (s. 299). Afsluttende gives nogle tematiske oversigter (s. 301), mens selvstændige afsnit behandler bygningstavler (s. 303), glasmalerier (s. 304) og ÷lofts- og vægdekorationer (s. 307).

BYGNINGSBESKRIVELSE

Det store langhus, ca. 39×14 m, er opført på kirkegårdens nordre del på et terræn, der falder svagt mod syd. Murene rejser sig over en 1-1,5 m høj *sokkel* af kampesten, der i vest er udskiftet med profilerede, romanske sokkelkvadre 1955 (jf. s. 301). De pudsede murflader består efter udbedringer og reparationer af et *blandet teglmateriale*. Ifølge murermesterens redegørelse 1859 var de oprindelige 'tykke røde sten', hvoraf kirken var opført, i tidens løb ommuret med 'tynde gule sten'.⁶

De to *kamtakkede* gavle, der fra første færd har været af grundmur, smykkes ligesom langsidernes facader af *lisener* og *blændinger*. *Østgavlen* (jf. fig. 13a), der bærer årstallet »1689« (i jern), er kun udstyret med hjørnelisener. Murfladen brydes i midten af et 3,3 m bredt, vandret afdækket fremspring med en fladbuet blænding, der oprindeligt kan have været et vindue (bag altret). I gavlspiden er en højblænding, afsluttet med trappestik.

Langt rigere er *vestgavlen* (jf. fig. 10 og 13a) med kirkens hovedindgang, hvorover de to klokker er ophængt i hvert sit fladrundbuede glåmhul. Døren og glåmhullerne indrammes af en særegen lille, *tagafdækket udbygning*, bestående af to stræbepiller, der foroven forbindes af en fladrund arkadebue. Brede murblændinger på hver side af denne opbygning er ført et stykke op i selve gavltre-kanten, hvor de afsluttes med en trappefrise (fem skifter høj) med lange hængestave. I gavlspiden omgives urskiven af fem små højblændinger også med trappestik.

Langsidernes facader (jf. fig. 12) er som nævnt opført som skalmure uden på en stor tømret konstruktion, og de forblev tilsyneladende urørte, da bindingsværket omsattes til grundmur (jf. ndf.). Trods senere tilbygninger har murene bevaret en

klar fagdeling, der har været bestemt af bindingsværkskonstruktionen. Hver side er med lisener opdelt i 12 *murblandinger*, afsluttet med *spidse tvillingbuer*. Som princip er der anbragt et vindue i hver anden blanding, idet de to vestre af hensyn til orgelpulpituret dog er uden åbninger. Fjerde blanding regnet fra vest har indeholdt en *†dør* og er smallere end de øvrige og kun dækket af én bue. Opfattet under ét fremstår buerne som en fortløbende *spidsbuefrise*, og deres antal, i alt 23, svarer nøjagtigt til antallet af fag i tagværket (se ndf.). Murene er under de svejfede tagflader afsluttet med en kraftig profileret *gesims*.

Døre og vinduer. Kirkens oprindelige åbninger har stået med *fladrunde buer*. Foruden hovedindgangen midt i vestgavlen har der været en *†dør* i hver langside mellem de to vestre vinduer, ca. 11 m fra hjørnet. Norddøren må være sløjfet i forbindelse med *†våbenhusets* nedrivning kort før 1822; syddøren er tilmuret 1866, da det foranliggende materialhus blev indrettet til ligkapel (jf. tilbygninger s. 299). En lille dør i østgavlen, til brug for præsten, er tilmuret 1995.

De 14 store *vinduer* (jf. fig. 12 og 13a) er fordelt med fem i hver langside og to i hver gav. Af disse har kun vestgavlens bevaret deres gamle, klædelige skikkelse med retkantede, småsprossede trærammer under en fladrund bue, mens de øvrige, efter en forhøjelse 1890, nu er afsluttet med runde buer. Et tredje og mindre vindue i vestgavlen, anbragt over døren, giver lys til rummet bag orglet. Tagrummet får lys gennem to små vinduer i østgavlen.

Det velbevarede *tagværk* (jf. snit fig. 13b og 14) af fyrretræ bør opfattes som en integreret del af den i øvrigt forsvundne *†bindingsværkskonstruktion*. Det består som nævnt af 24 'bindinger' (spærfag), nummereret fra øst mod vest med romertal i sydsiden. Hvert spærfag har to hanebånd og støttes yderligere af krydsende skråbånd og kortere stivere. Længdeafstivningen udgøres af en *langstol* med syv stolper ('konger'), hvilende midt på hver tredje bindbjælke og opbygget med to lag langsgående tømmer, som understøtter spærfagernes hanebånd. Også kongerne holdes på plads af krydsende skråbånd, der hver spænder over tre fag. Enderne af de 13,5 m lange *loftbjælker* når

kun til midten af murlivet, idet de oprindeligt har hvilet på stolperne i det forsvundne bindingsværk.

Indre. I det store åbne rum (jf. ældre foto fig. 52) er korpartiet, der har svaret til de seks østre bindingsværksfag, hævet et trin i forhold til den øvrige kirke. I *gulvet* ligger gule mursten, idet der er bræddegulv under stolene, og koret har bevaret en flisebelægning fra 1890. Rummet dækkes af et bræddeklædt og pudset *dejtrugshvælv*, hvis krumme forskalling udgår fra en profileret *gesims* 5 m over gulvet i et niveau svarende til vinduesrammernes overside. Såvel vinduesåbninger som altertavle og orgel er udsparet i den 2,7 m høje hulkel.

Afskildrede rum i kirkens vestende, under orgelpulpituret, tjener dels som forhal ('våbenhus'), dels som dåbsværelse og personalerum. En tømret trappe i det nordvestre hjørne fører op til loftet og til klokkerne, der er ophængt i den vestre gavltrekant.

KIRKENS OPFØRELSE OG TIDEN INDTIL CA. 1750

Kirken er som nævnt i sit udgangspunkt et stort *bindingsværkshus*. Kun gavlene er opført som grundmur, mens langsidernes facader oprindeligt blot var en muret 'skal', der dækkede over den tømrede konstruktion. Men på grund af råd i tømmerværket blev langsiderne 1732-47 omsat til grundmur. I og med at kirken er bygget som bindingsværk, må *tømremesteren Hans Nielsen* have haft det overordnede ansvar for opførelsen, og mureren, *Peder murermester*, har formodentlig først taget fat, efter at det tømrede 'skelet' var rejst. Selve byggeregnskabet er gået tabt, og byggeriet kan derfor kun belyses på grundlag af nogle få sporadisk overleverede kilder, hvoraf den vigtigste er *tømremesterens 'rejseregnskab'* (jf. ndf.).

Efter at der i nov. 1685 var givet ordre vedrørende byggeriets finansiering (jf. historisk indledning s. 283), skænkede kongen i dec. 1686 tolv egetræer fra de nærmest liggende skove til kirkens 'opbyggelse'.³⁷ Det må derfor allerede på det tidspunkt have ligget klart, at kirken skulle bygges i bindingsværk. Organiseringen af byggeriet

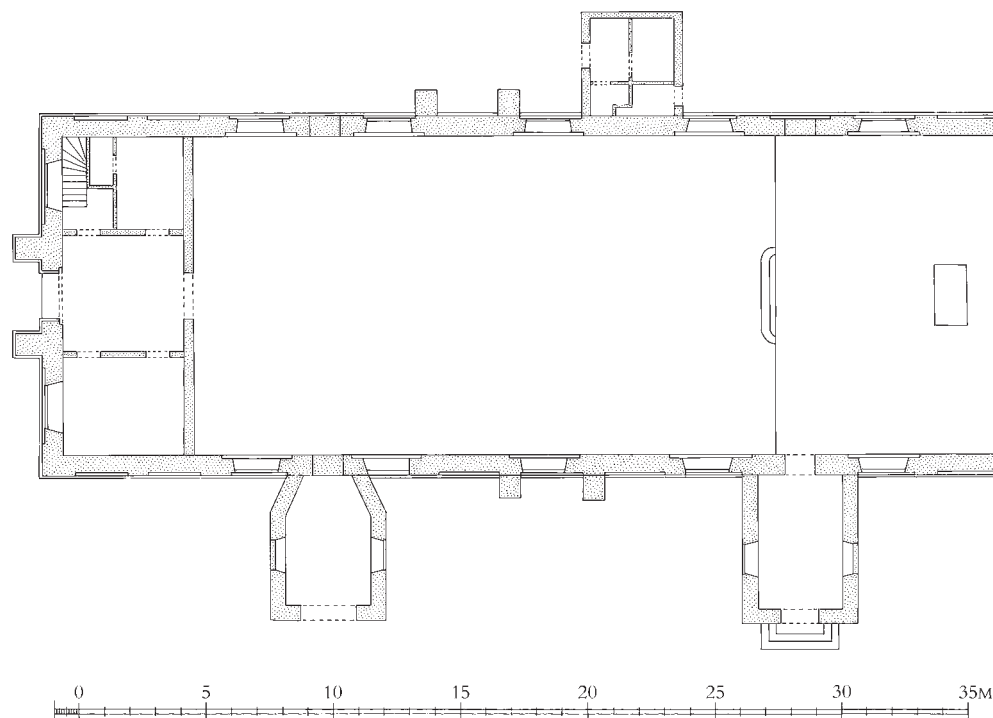

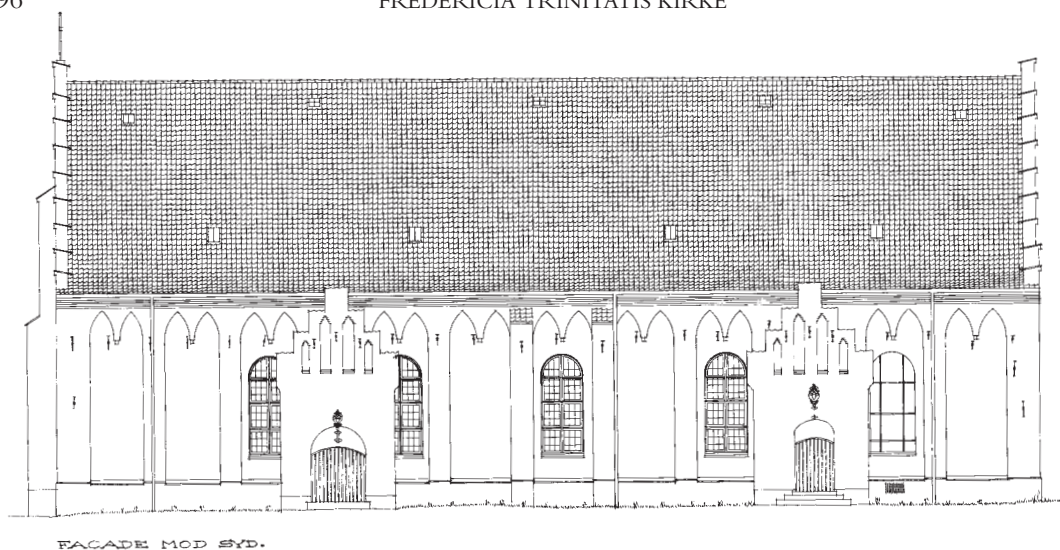
Fig. 11. Grundplan, 1:300. Tegnet af MN 2006 efter plan ved Knud Erik Lauridsen 1995, suppleret af NJP. – *Ground plan, 1:300.*

(jf. s. 298) har i hovedsagen været et anliggende mellem biskop Christen Jensen Lodberg og tømrermesteren Hans Nielsen. Denne har muligvis været hjemmehørende i Fredericia, men brugtes af biskoppen til flere opgaver i Ribe Stift og var ofte på rejse. Flere år efter kirkens indvielse og biskoppens død (1693) redegjorde Hans Nielsen 21. marts 1694 for sine endnu udestående rejseudgifter og udlæg i forbindelse med byggeriet.³⁸ Det fremgår heraf, at der (sandsynligvis i 1687) var indgået en *kontrakt* mellem ham og stiftsøvrigheden om leverance af 'vedtømmer' og udførelse af tømrerarbejde ved kirken.³⁹ Hans Nielsen nævner i redegørelsen for sine rejser, at han sammen med Peder murermester havde været til stede i Fredericia, da byggegrunden blev udstukket ('den tid stedet, hvor kirken skulle stå, blev udset').

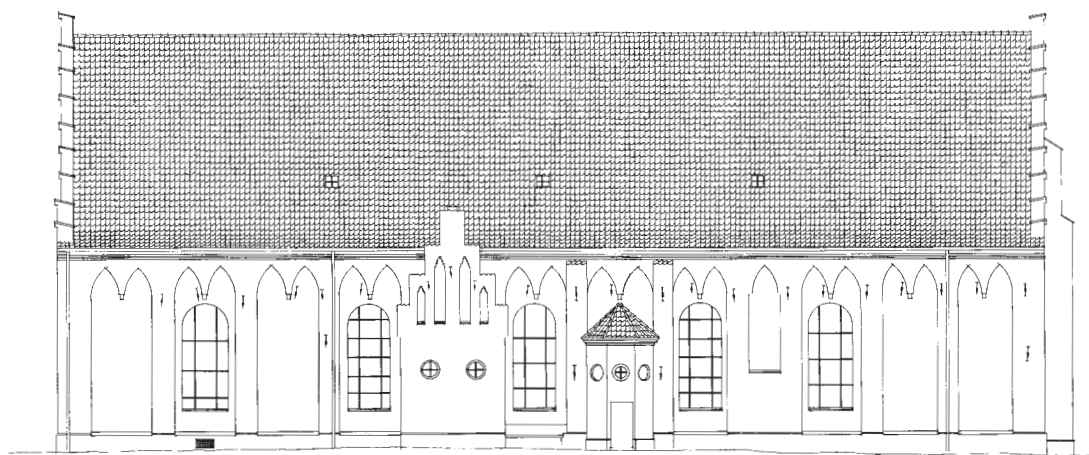
†*Model af kirken.* Af Hans Niensens redegørelse fremgår det, at han forud for byggeriet havde opholdt sig i Ribe i næsten en måned for også at lave en model for Trinitatis Kirke: 'Nok lå jeg i

Ribe i tre uger og fem dage, den tid jeg måtte forskaffe modellen færdig, og gav for min kost i den tid hos Jens Laursen i Ribe 2 rdlr. 2 mark, til løn 2 rdlr.'³⁸ Intet siges om selve modellen, der har været af træ, men vi må tro, at den har vist tømmerkonstruktionen og bygningen i sin helhed, således som det f.eks. kendes fra den endnu bevarede bygningsmodel (i måleforholdet 1:24), der 1754–55 blev udført til Christians Kirke på Christianshavn (jf. *DK KbhBy*, bd. 4, s. 138 med fig. 28–32).⁴⁰

Egetømmeret til bindingsværket blev ifølge Hans Nielsen hentet i Stenderup Skov (Sdr. Stenderup Sogn) syd for Kolding Fjord og herfra sejlet til Fredericia. Tømrermesteren foretog i perioden dec. 1687 til okt. 1688 flere rejser for at udvælge og udsave egetræerne og for at føre tømmeret ned til stranden. Det drejede sig om '16 store stykker egetømmer, hver 12 sjællandske alen lang' (ca. 7,5 m) foruden 35 stykker mindre tømmer.⁴¹ Hans Nielsen arbejdede 'selvtredie' på tømmeret i Fredericia, og havde så haft andre opgaver, men

FACADE MOD SYD.

FACADE MOD NORD.

Fig. 12. Opstalter af kirken, 1:300. Målt og tegnet af Bodulf Billund 1955. Det lille †trappehus ved nordsiden er nedrevet 1964. Tegninger i Lokallhistorisk Arkiv. – *Elevations of the church, 1:300.*

var blevet kaldt tilbage 'samme tid fyrretømmeret ankom'.

†*Tømmerkonstruktionen.* Bindingsværkets nøjagtige udseende kendes ikke, men princippet kan nogenlunde udledes af det bevarede tagværk (jf. længdesnit fig. 13b), hvis spær, bortset fra partierne over vinduerne, har været anbragt direkte over stolperne. Det tømrede skelet må som tagværket have bestået af 24 'bindinger', og langsiderne været opdelt i 23 fag med en bredde på ca. 165 cm. Denne fagdeling giver sig i dag stadig til kende i langsidernes spidsbuede blændinger (jf. ovf.). Nogle af de bærende stolper,

svarende til de syv 'konger' i tagværkets langstol, må have været af særlig svært tømmer, hvortil man har brugt de store stykker fra Stenderup Skov, hvis længde (12 alen) netop svarer til murens højde. Egetømmeret kan meget vel have været suppleret med anvendelige dele fra den gamle bindingsværksskirke på kirkegården (jf. s. 355f.).

Udvendig var bindingsværket skjult ('forblændet') af de murede facader (jf. ovf.), der først kan have været opmuret *efter* at tømmeret var rejst, og som oprindeligt blot har været en helstens *skalmur*.⁴² Konstruktionen afspejles i et brev 1726,

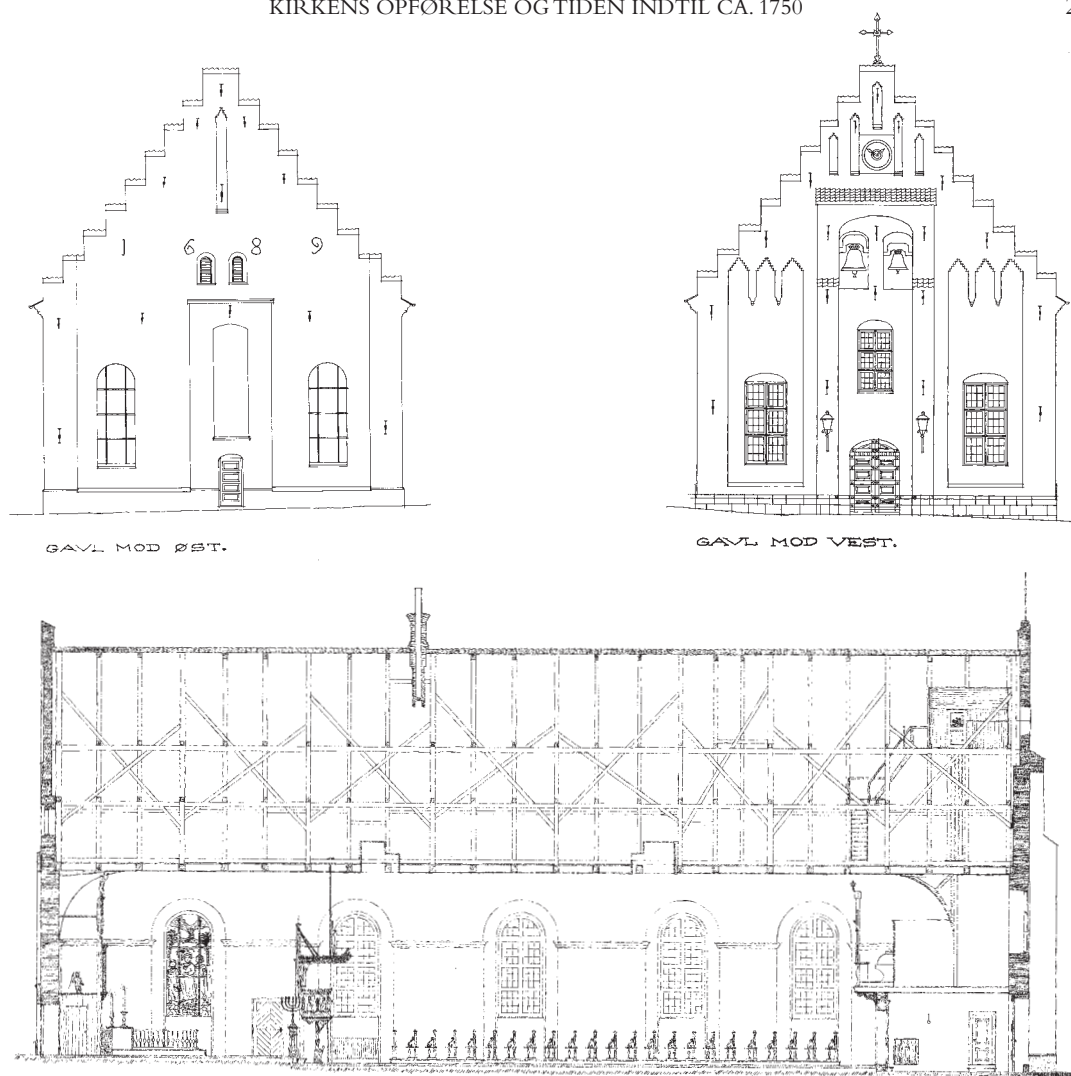

Fig. 13a-b. a. Opstalter (sml. fig. 12). b. Længdesnit set mod syd, 1:300. Målt og tegnet af Milton Andersen 1936. Tegning i Lokalhistorisk Arkiv. – *Elevations and longitudinal section viewed towards the south, 1:300.*

hvori der advares mod opsætningen af en pulpiturstol ved nordvæggen. En udhugning kunne nemlig skade muren, 'som *indvendig* er af træ eller bindingsværk, og *udvendig* kun er opbygget med en mur på en stens tykkelse'.⁴³

Var kirken således i sit skelet en tømret konstruktion, så fremtrådte den dog i det ydre som en muret bygning, prægtig nok til at virke udfordrende på den tyske menighed, hvis kirke overvejende var af bindingsværk. Den tyske præst Henrik L. Pontoppidan mente 1724, at selvom Skt. Michaelis Kirke nylig var blevet forlænget med et grundmuret kor, så tålte den ikke sam-

menligning med den danske kirke, der 'er større og er *muret så godt som overalt*, særlig uden til, med to tykke og velfunderede gavle'.⁴⁴

Omsætningen til grundmur foregik etapevis 1732-47 og skyldtes et kraftigt angreb af råd. 1732 var *sydvæggens* 'tømmerværk' så forrådnede, 'at det som løst sand eller jord tid efter anden udfalder'. Det skulle i løbet af de næste to år løbende udskiftes 'fra grund til (lofts)bjælker', og i dets sted skulle 'en ny mur opsættes'.⁴⁵ Arbejdet indledtes i kirkens østende, hvor muremester Hans Corneliusen 1732 'reparerede' de seks fag i korets sydside. Hertil blev der indkøbt mursten i Flensborg og

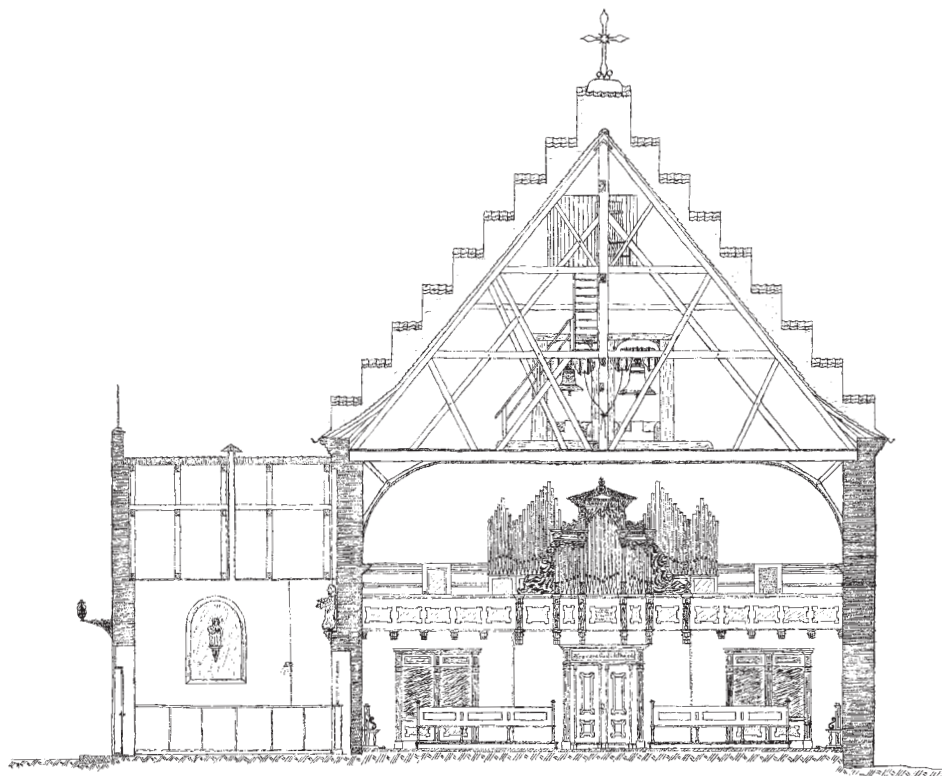

Fig. 14. Tværsnit set mod vest, 1:200. Målt og tegnet af Milton Andersen 1936. Tegning i Lokalhistorisk Arkiv. – Cross-section viewed towards the west, 1:200.

‘store mursten’ i Lübeck, og samtidig lagde snedker Peder Jacobsen seks fag nyt loft.⁶ 1747 kunne man tage fat på *nordvæggen*, hvor ‘tavleværket’ under en ‘generalreparation’ blev udhugget og genopmuret med ‘brandmur’. Samtidig rejstes de to *støttepiller* ved nordmuren, svarende til to piller ved sydsiden.⁴⁶ Til arbejdet medgik 21.000 ‘dobbelt flensburger mursten’ samt en del nye fyrbrædder i loftet.⁶

SAMMENFATNING. *Bygherre og bygmester.* Kirken er som det fremgår af bygningstavle nr. 2 (s. 303) bygget efter kongens ‘bevilling’ og ved stiftamtmandens og biskoppens ‘befordring’, således at stiftsøvrigheden i Ribe har administreret de indsamlede pengemidler og ledet byggeriet. Her må navnlig biskop Christen Jensen Lodberg have spillet en central rolle, ja han synes tilmed at have været personlig engageret i byggearbejdet. Mange år senere, 1767, vidste sognepræst Marcus Clod nemlig at fortælle, at biskoppen ‘af egne midler (havde) givet anseeligt til kirkens opbyggelse’.⁴⁷ Lodberg må således opfattes som kirkens egentlige *bygherre*.

Murer- og tømrermester var fælles om at udstikke grundplanen; men tømrermester Hans Nielsen må, i og med at kirken blev opført som bindingsværk, have haft et overordnet ansvar og bør derfor regnes som kirkens *bygmester*. Han udførte en *byggemodell* af kirken, og da denne blev lavet i Ribe kan biskoppen have haft indflydelse på bygningens udformning.⁴⁸

Arkitekturhistorisk placering. Kirken er i oversigtsværker blevet betegnet som sær gammeldags og bl.a. kaldt for ‘én af de sidst opførte gotiske bygninger her i landet’.⁴⁹ Dens ydre forekommer rigtignok altnodisich; men bortset fra sadeltaget, hvor man kunne have forventet et afvalmet tag som på de samtidige barokkirker i København,⁵⁰ er de gammeldags træk dog begrænsede til detaljerne, de takkede gavle og spidsbuede blændinger. *Planformen*, et stort bredt langhus med kor og skib i ét, svarer helt til et protestantisk forsamlingsrum i 1600-tallets smag.

De spidsbuede blændinger har bygningen til fælles med bl.a. renaissancekirkerne på Kronborg Slot og Frederiksborg Slot og den barokke Kristkirke i Rendsborg, der er opført med spidsbuede vinduer i en særlig ‘kirkestil’.⁵¹ Derimod må kirkens særegne vestgavl være et selvstændigt resultat af samarbejdet mellem biskop Christen Lodberg og tømrermester Hans Nielsen.

TIDEN EFTER CA. 1750

Mens omsætningen fra bindingsværk til grundmur ikke væsentligt berørte kirkens ydre fremtræden, så blev helhedsindtrykket dog i nogen grad ændret ved tilføjelsen af de mange små udbygninger, hvoraf kirken inden midten af 1700-tallet fik i alt seks (jf. ndf.).

De fleste arbejder på kirken var herefter almindelig *vedligeholdelse*, der giver os navnene på nogle af byens håndværkere. 1764 reparerede murermestrene Seebach og Thomas kirken på tag og fag, og 1769 optræder også Gottlieb murermester. En *hovedstandsættelse* 1795 på kirke og tilbygninger, der var udbudt i licitation, udførtes af murermester Vilhelm Larsen. De følgende år nævnes murermester Christen Salling, mens en større reparation 1819-20, der også omfattede opfyldning af åbne begravelser i gulvet, blev udført af Niels Jacob Rasch. Denne foretog 1826 også udbedringer af gulvet og gipsede 1827 loftet.⁶

En *hovedstandsættelse* 1861-62 af kirkens indre under ledelse af arkitekt Carl Lendorf blev foretaget samtidig med, at denne forestod en *ændring af hele kirkens indretning* (se inventar s. 310). Ved en fornyet istandsættelse 1890 blev kirkens *vinduer* forsynet med støbejernsrammer og fik deres nuværende, rundbuede form, idet de småsprossede vinduer i vestgavlen dog bevarede deres gamle skikkelse. Samtidig blev loftets gipsdække fornyet, og på vægge og hvælv udførtes en stor malet dekoration (jf. s. 307). Denne stod frem til en indvendig *restaurering* 1947, der blev foretaget efter forslag af maleren Johan Thomas Skovgaard. Den seneste restaurering 1995 og følgende år under ledelse af arkitekt Knud Erik Lauridsen, Fredericia, omfattede både kirkens ydre og indre. Herunder indrettedes i kirkens afskildrede vestende og med adgang fra forhallen ('våbenhuset') et dåbsværelse med toilet i nord og et personalerum med køkkenniche i syd. Disse rum havde indtil 1947 tjent som loger for sognepræst og kirkeværge.

TILBYGNINGER

Oversigt. Til kirkens langsider blev der inden midten af 1700-tallet føjet i alt seks mindre bygninger: to i syd og fire i nord, hvoraf de to midterste blot var små

†trappehuse. Af disse mange tilbygninger var kun det nordvestre †våbenhus (nedrevet kort før 1822) samtidig med selve kirken. Sakristiet i sydøst og ligkapellet i sydvest er opført 1709, da der også byggedes et †kapel i nordvest (nedrevet 1816). De små †trappehuse mellem de to nordre udbygninger var vistnok rejst 1727 og 1743. De fornyedes 1820 af bygmester N. J. Rasch og stod indtil hhv. 1939 og 1964. Den eksisterende tilbygning ved nordsiden er opført 1939 af arkitekt Bodulf Billund.

Et *projekteret tårn* foran vestgavlen ved arkitekt Jesper Jespersen 1902 var tænkt som en del af en større ombygning, men kom ikke til udførelse.

EKSISTERENDE TILBYGNINGER. *Sakristiet* og *ligkapellet* (tidligere materialhus) ved sydsiden (jf. fig. 1) er sammen med det nu forsvundne nordøstre †kapel (se ndf.) føjet til kirken 1709. De er opført som grundmur og har fra første færd stået med kamtakkede gavle svarende til kirkens. Gavltrekanterne optages hver af fire højblændinger med trappestik. I begge bygninger er der brede døre i gavlen og et vindue i hver side, hvoraf sakristiets østre og ligkapellets vestre er lukkede siden 1795. Rummene dækkes af trælofter. Sakristiet, der som †kapellet i nord benyttedes til begravelser (jf. s. 345) er med en dør forbundet med koret. Det vestre hus er opført ud for kirkens gamle †syddør, der er tilmuret 1866, da huset, som oprindelig tjente som materialrum, blev indrettet til ligkapel.⁶ Bygningen er 'klemt' ind mellem to vinduer, hvorfor murene smalner til mod nord.

Opførelsen af de tre 'kapeller', sakristi, materialhus og det nordøstre †kapel, blev godkendt af stiftsøvrigheden 7. juli 1709. Til arbejdet, der udførtes af murerne Thomas Mortensen og Hans Thomsen, far og søn, indkøbtes mursten og tagsten fra Lübeck samt fliser til gulvene. Der brugtes 'gule mursten' i buerne over de seks 'kapelvinduer', og efter opførelsen blev facaderne strøget med brunrødt ('den røde farve'). Forud for byggeriet var der opført et lille 'skur til at slå kalk i', og Jørgen billedhugger havde i februar måned i tre dage med heste og slæde kørt store kampesten til byggepladsen til brug for fundamentet.⁶

Tilbygningen ved nordsiden, mellem 2. og 3. vindue er opført 1939 af arkitekt Bodulf Billund. Huset, der efterligner sydsidens tilbygninger, men

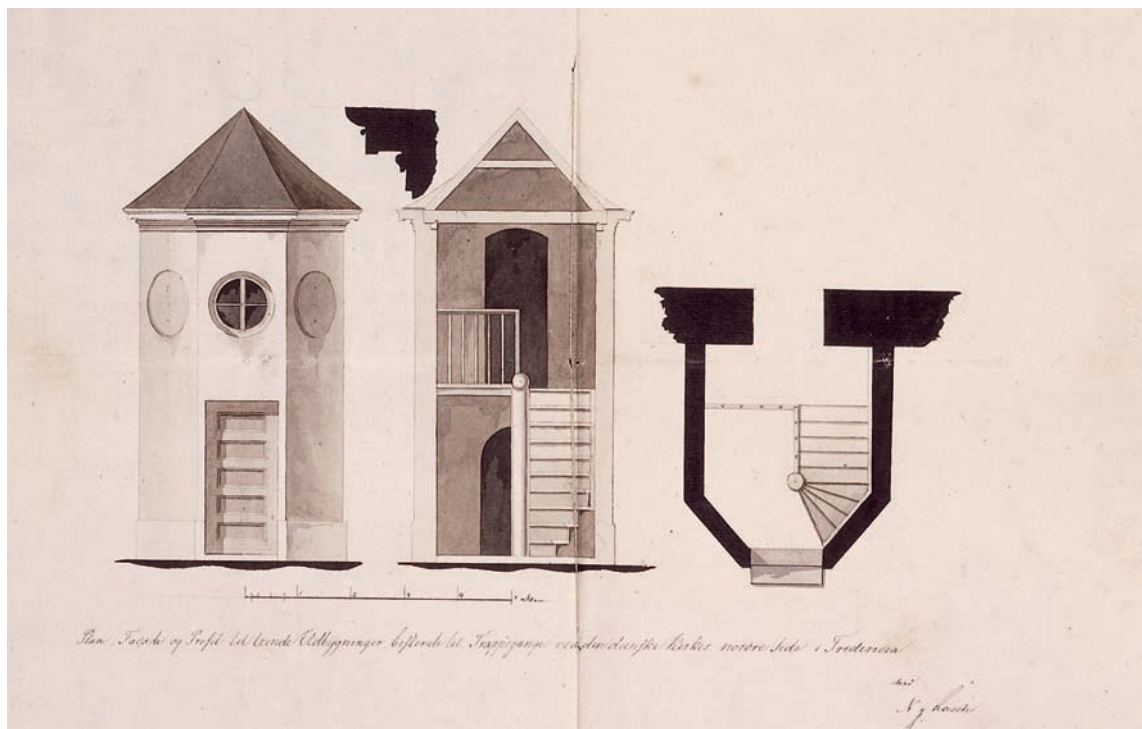

Fig. 15. Forslag ved Niels Jacob Rasch 1820 til fornyelse af de to \dagger trappehuse ved kirkens nordside (s. 300). Opstalt, snit og plan. Tegning i LAVib. – *Proposal by Niels Jacob Rasch, 1820, for renovation of the two \dagger stairwells on the north side.*

er noget kortere, er uden forbindelse med selve kirken. Det brugtes oprindeligt som fyrrum, fra 1947 også som opholdstue og graverkontor, og blev 1964 indrettet til toilet.

\dagger TILBYGNINGER. *Våbenhuset* ved nordsiden var som den eneste tilbygning opført samtidig med selve kirken. Huset, der er nedrevet mellem 1817 og 1822,⁵² var placeret ud for den nu til-murede norddør og havde dermed samme placering i forhold til vestgavlen som ligkapellet i syd.⁶ Dele af *fundamenterne*, fremdraget 1995, viste, at huset har haft samme størrelse som de bevarede tilbygninger i syd.

Kapellet ved korets nordside, der benyttedes til åbne begravelser (jf. s. 345), var som nævnt opført 1709 samtidig med de to bevarede tilbygninger i syd (jf. ovf.) og har utvivlsomt haft samme udformning som disse. Det var placeret over for sakristiet og var som dette forbundet med koret med en dør. Huset blev 1815 på auktion solgt til Søren Thomsen Møller til nedryd-

ning, der skulle være tilendebragt inden 1. maj 1816.¹¹

De to *trappehuse* mellem de nordre tilbygninger gav adgang til de pulpiturer, der i 1700-tallets første del blev indrettet i kirkerummet. De ses som nævnt på planen i Danske Atlas 1768 og var formentlig kommet til 1727 og 1743.⁴ Trappehusene var af bindingsværk og omtales som 'tårne', da de blev *fornyset* 1820 af bygmester Niels Jacob Rasch.⁶ De fornyede huse er nedrevet hhv. 1939 (det østre) og 1964, efter at de en tid havde været benyttet til kedelrum og toilet. Det vestre ses endnu på opstalten 1955 (fig. 12). Den bevarede *tegning* 1820 (fig. 15) til 'tvende udbygninger, bestemte til trappegange ved den danske kirkes nordre side' giver en fin prøve på N. J. Raschs tegnekunst. De små tilbygninger var udført i nyklassicistisk stil med tredelt afsluttede mure mod nord, valmede tage over en kraftig gesims og med cirkulære vinduer og murblændinger. En retkantet dør i nord ledte ind til trapperummet, der var delt i to etager, hver med en dør, som førte ind til kirken.

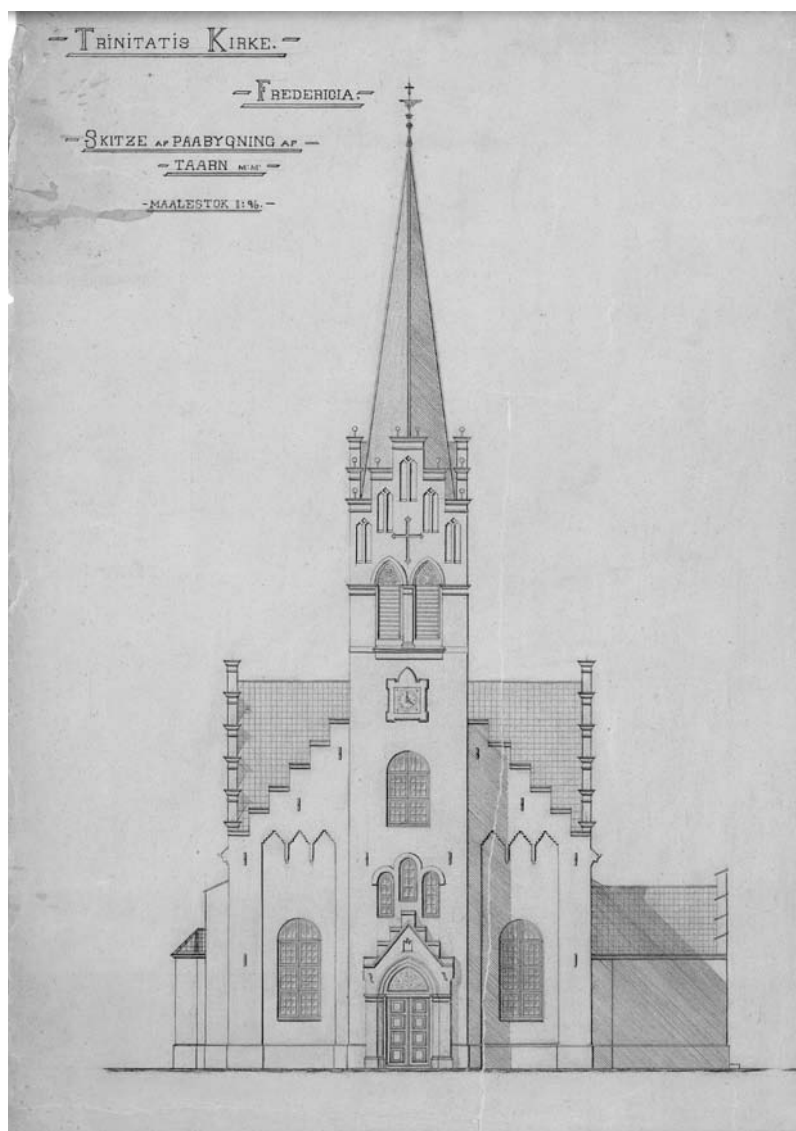

Fig. 16. Skitseforslag ved Jesper Jespersen 1902 til opførelse af tårn og udbygning med 'tværskib' (s. 301). 1:300. Tegning i Lokalhistorisk Arkiv. – *Sketch by Jesper Jespersen, 1902, for a tower and extension with 'transept'*.

TÅRNPROJEKT 1902. Med et skitseforslag (fig. 16) tilbød arkitekt Jesper Jespersen, Fredericia, 1902 at rejse et tårn over kirkens vestende. Ifølge projektet, der aldrig blev til noget, skulle det slanke tårn med takkede gavle og et højt spir være delvis indbygget i selve kirken, idet vestmuren skulle udfylde pladsen mellem de to stræbepiller. Samtidig var det arkitektens tanke, at forsyne bygningen med et fingeret 'tværskib' med gavle midt i langsiderne.

TEMATISKE OVERSIGTER

Romanske granitkvadre. I kirkens vestgavl er 1955 indmuret et antal kvadre i soklen, romanske og nyere, der 1952 var fremkommet ved nedbrydningen af den tidligere skole på hjørnet af Kongensgade og Danmarksgade. Stenene, hvoraf de romanske efter al sandsynlighed stammer fra Ullerup \dagger Kirke, må være ført til byen i forbindelse med landsbykirkens nedbrydning (sml. s. 275 og

Fig. 17. Romansk sokkelkvader indsat i kirkens vestgavl. Hjørnekvader med djævlefigur (s. 302). Foto HW 2005. – *Romanesque base ashlar embedded in west gable of church. Corner ashlar with devil figure.*

Fig. 18. Romansk billedkvader indsat i hovedindgangens dørkarm, måske oprindeligt et kragbånd (s. 302). Foto HW 2005. – *Romanesque pictorial ashlar embedded in door frame of main entrance, perhaps originally a cordon.*

Fig. 19. Romansk sokkelkvader indsat i kirkens vestgavl. Hjørnekvader med mandshoved (s. 302). Foto HW 2005. – *Romanesque base ashlar embedded in west gable of church. Corner ashlar with man's head.*

kirkens beskrivelse ndf.), men intet sikkert vides om deres proveniens.⁵³

Kvadrene, der er indsat under ledelse af arkitekt Bodulf Billund,⁵⁴ omslutter de to stræbepiller, i hvis sokkel der da allerede indgik syv romanske kvadre, bl.a. en hjørnesten med mandshoved (se ndf.). Stenene er indmuret i to skifter (jf. fig. 10), hvoraf dog kun kvadrene i det øvre skifte er romanske, mens stenene i det nedre skifte må være af yngre dato, måske fra 1600-tallet. Det øvre, romanske skifte, 38 cm højt, består af smukt tildannede, *profilerede sokkelkvadre* med kraftig rundstav over en hulkant, der nederst har et lille retkantet led (fig. 17 og 19).

I pillerne er indsat fire hjørnesten, hvoraf de to nærmest døren er *billedsten*, i syd udformet som en djævel med hoved og krop (fig. 17), i nord som et mandshoved (fig. 19), begge med karakteristisk flad isse i niveau med kvaderens overside. En *billedkvader* (fig. 18) med rundstav og løvværk er indsat nederst i dørens sydside, hvor den synlige del af stenen måler 40 cm i højden. Den har måske oprindeligt siddet i en dørkarm, men kan lige såvel, i vandret stilling, have været en del af et *kragbånd*(?). Fire af de allerede indmurede kvadre i pillernes nedre skifte er forsynet med en *spinkel rundstav*. De udskiller sig klart fra de profilerede sokkelsten, men det er ikke muligt at fastslå deres oprindelige placering i en romansk bygning.

De mange veltildannede kvadre, der efter deres udformning at dømmes kan stamme fra o. 1200,

blev 1955 opfattet som nedbrydningsmateriale fra Ullerup \dagger Kirke, hvilket må forekomme sandsynligt.

Facadebehandling og farveholdning. Bygningen fremtræder nu med hvidkalkede mure, men kirken må i 1700-tallet have stået rød eller rødlig ligesom andre af byens huse.⁵⁵ *Rødkalkningen* omtales 1709, da der ved opførelsen af de tre tilbygninger (jf. s. 299) til murermesterens brug blev indkøbt 52 pund 'brunrødt', fem store 'huse' med kønrøg og 2½ pund okkergult. Hertil kom 14 kander mælk til 'den røde farve, hvormed kapellerne (tilbygningerne) blev bestrøgne'.⁶ Igen 1719 var der udgifter til 16 pund brunrødt og 8 tdr. kønrøg.

Rødfarvningen er fortsat, men med en anden teknik: afskuring af facaderne med røde teglsten, i samtiden også kaldet for 'rivning med rødsten'.⁵⁶ Ifølge overslaget 1795 skulle murfladerne efter reparation og kalkning 'afskures med en rød mursten i godt slagen hvidtekalk', og af regnskabet fremgår det, at murermesteren selv havde leveret 'alle de røde hollandske klinker, som kirken er afskuret med'.⁶

I løbet af 1800-tallets første årtier var kirken imidlertid blevet hvid, og 1859 overvejede man endda at lade facaderne stå i blank mur, men dette gav problemer på grund af de mange reparationer. Murermester Erbs indvendte, at det ikke var nok at afskrabe den gamle hvidtekalk; fremtrædende partier måtte afhugges og facaderne 'udspækkes og afskures' med bornholmsk cement, og derefter kunne hele kirkens ydre overstryges med 'en rød murstensfarve'. Det er dog tvivlsomt, om kirken på det tidspunkt igen er blevet rød. Den er snarest blevet hvidkalket, således som den siden har været det. Facaderne blev 1872-73 pudset med cement. *Soklen*, der nu er tjæret sort, blev 1702 'stafferet med kul og lim', 1801 malet med en 'rød oliefarve' og 1825 malet brun.⁶

\dagger *Solur.* En 'solskive' over søndre dør, nævnes i inventariet 1690. Den blev anstrøget og forgyldt 1699⁶ og må være nedtaget eller dækket i forbindelse med materialhusets tilføjelse 1709.

En \dagger *vindfløj*, vel over en af gavlene, blev repareret 1719.⁶

Af de tre *støbejernskors* over gavlspidserne er det over vestgavlen tegnet og opsat af arkitekt Jesper

Jespersen 1902 og forgyldt 1907.⁵⁷ Korset over sakristiet er opsat 1916, og det over ligkapellet formodentlig nogenlunde samtidig.⁶

BYGNINGSTAVLER

Oversigt. Tre indskrifter relaterer sig til selve bygningen, dens historie og kongelige overhoved. En lille stentavle 1655 (nr. 1) med Frederik III's navnetræk er overflyttet fra den første \dagger kirke. En trætavle 1690 (nr. 2) herunder er opsat i forbindelse med den nuværende kirkes indvielse. En forsvunden latinsk \dagger indskrift, forfattet af sognepræsten 1727, henvendte sig til stentavlen (nr. 1) og var en lovprisning af både Frederik III og dennes sønnesøn Frederik IV. Den har haft et sidestykke i Skt. Michaelis Kirke, hvor en indskrift opsat af den tyske præst 1723, også lovpriste kongeslægten (jf. Skt. Michaelis Kirke s. 381).

1) 1655. Fra den tidligere \dagger kirke er overført stentavlen med Frederik III's monogram (beskrevet s. 356 med fig. 1). Stenen er indsat i kirkens sydvæg over den tilmurede \dagger dør og over tavle nr. 2, hvor den også nævnes i 1760'erne.⁵⁸

2) (Fig. 20), o. 1690 og opsat ved kirkens indvielse, hentydende til stentavlen herover (nr. 1). Fyr, 140×140 cm, med kraftig ramme af profil- og flammelister, der ovenpå bærer kronede initialer for Christian V og dronning Charlotte Amalie. Rammelisterne står forgyldte, tavlen i øvrigt med brunt, rødt og grønt, indskriften i gylden fraktur på sort bund:

Aff Guds og Kongens naade, samt christne guds/ børns almisser er denne Kircke saaleedis opbyggt/ Anno 1655 29 Maii blef kirchen fundered aff S(a)l(ig)/ oc høiloft ihukommelse Konning Friderico Tertio, som ofven/ indmurede steen udviser, hvorpaa Den S(a)l(ige) herre af høipriselig oc/ meget christelig devotion har self siddet paa Knæe./ Anno 1689 er Kircken effter voris alernaadigste Kongis/ Christiani Qvinti naadigste bref oc bevilling opbyggt/ ved H(ans) Excellence Stiffthamthmand von Speckhan oc H(ans)/ høiærværdigheds Hr. Biscop Lodberg deris befording./ Anno 1690 22 Julii er Kircken af velbem(eldte) Hr. Biskop/ solenniter indvied, oc da Kaldet/ Trinitatis Kircke«.

\dagger *Bygningstavle*, ca. 1727, med latinske vers, signeret af sognepræst Jens Jensen Bergendal,⁵⁹ der i svulstige vendinger henvender sig til den indmurede stentavle med Frederik III's monogram

(nr. 1). Teksten er overleveret i to versioner, en i *Marmora Danica* (1739) og en i *Nye Tidender om lærde og curieuse Sager*, 19. juni 1732. Den første må formodes at bygge på den indskrift, der var opsat i kirken. Den anden stammer fra et brev fra forfatteren 1727. Teksten efter *Marmora Danica*:

Fortunate Lapis! fundandi primula Templi
 Gloria, nunc mediis conspiciende tholis.
 Hanc reor, invadeant tibi cætera marmora sortem,
 Certarentq(ve) tuo posse nitere loco.
 Non lapis alter erat, qvem Rex locat ipse, nec alter,
 Qvi Regale genu lambit (et) ambit, erat.
 Quid marmor? quid iaspis erit? Fridericus in isto
 Prociduus saxo saxa vel ipsa movet.
 Hic placat superos, hic cœlum thure vaporat,
 Hic sacrat à primo limine molis opus.
 Floreat æternùm Friderici Nomen (et) Hæres
 Sceptriger in sera Prole beatus agat.
 Regia cura dedit decus efflorescere Templi
 Sit Rex, sit Templum cum Grege cura Dei!
 J(ens) B(ergendal)

(Lykkelige sten, du, kirkens første prydelser ved grundlæggelsen, som nu ses midt under hvælvingerne. Den skæbne tror jeg, de andre marmormonumenter må misunde dig, ligesom de må ønske at kunne stråle i dit sted. Det var den sten, som ingen anden end kongen selv anbragte, den og ingen anden, der favnede og slækkede kongens knæ. Hvad er vel marmor, hvad er jaspis værd? Knælende på denne sten bevæger Frederik selv sten. Her forsoner han guderne, her fylder han himlen med røgelse, her helliger han det store værk fra den første tærskel. Må Frederiks navn leve evigt, og må hans arving med scepter i hånd leve lykkeligt i mange generationer. Kongens omsorg lod kirkens glans stråle, gid kongen og gid kirken og dens menighed må nyde Guds omsorg. J(ens) B(ergendal))

Teksten i *Nye Tidender* (afvigende passager er kursiveret, enkelte åbenlyse trykfejl er rettet stiltiende):

Fortunate Lapis, fundandi primula Templi
 Gloria, nunc mediis conspiciende tholis;
 Hanc, reor, invadeant tibi cetera marmora sortem,
 Exoptentqve tuô posse nitere locô.
 Non Lapis alter erat, qvem Rex locat Ipse, nec alter,
 Qvi Regis genibus basia figit, erat.
 Poplite succiduô, tensisqve ad sidera palmis,
 Rex cælo supplex Tè super ipse sedet.
 Hic placat superos, hic Cœlum thure vaporat,
 Hic sacrat a primo limine molis opus.
 Floreat æternum Friderici Nomen, (et) Hæres,
 Nominis in multa Prole beatus agat!
 Regia Cura dedit decus efflorescere Templi;
 Sit Rex, sit Templum cum Grege cura Dei!

Fig. 20. Bygningstavle, opsat ved kirkens indvielse 1690 (nr. 2, s. 303). Foto AM 2006. – *Construction plaque, set up on consecration of church, 1690.*

(Lykkelige sten, du, kirkens første prydelser ved grundlæggelsen, som nu ses midt under hvælvingerne. Den skæbne tror jeg, de andre marmormonumenter må misunde dig, ligesom de må ønske at kunne stråle i dit sted. Det var den sten, som ingen anden end kongen selv anbragte, den og ingen anden, der fæstede kys på kongens knæ. Knælende og med hænderne strakt mod himlen sidder kongen på dig i bøn til himlen. Her forsoner han guderne, her fylder han himlen med røgelse, her helliger han det store værk fra den første tærskel. Må Frederiks navn leve evigt, og må arvingen til hans navn leve lykkeligt i mange generationer. Kongens omsorg lod kirkens glans stråle, gid kongen og gid kirken og dens menighed må nyde Guds omsorg.)

GLASMALERIER

Oversigt. Af glasmalerierne i otte af kirkens vinduer, indsat 1902-28, er de to ældste og usignerede (nr. 1 og 2) udført i Berlin, tre (nr. 3, 4 og 5) er signeret af dekorationsmaleren C. N. Overgaard, København, og tre (nr. 6, 7 og 8) af Paul Schmude, ansat ved Spindlers Glasindustri i Fredericia. Vinduerne er ifølge indskrift som oftest skænket af medlemmer af menigheden.

Fig. 21-22. 21. Glasmaleri, udført 1902 af Mayersche königliche Hofkunstanstalt i Berlin. Kvinderne ved Graven (nr. 2, s. 305). Foto HW 2005. 22. Glasmaleri, signeret 1913 af C. N. Overgaard. Bønnen i Gethsemane have (nr. 4, s. 305). Foto AM 2006. – 21. *Stained glass, 1902, by Mayersche königliche Hofkunstanstalt in Berlin. The Women at the Tomb.* 22. *Stained glass, signed in 1913 by C. N. Overgaard. The Agony in the Garden.*

1) 1902 (sml. nr. 2). »Anno 1902, Minderude om Ida Theodora Seidelin«, udført af »Mayersche kgl. Hofkunstanstalt«, Berlin.⁶⁰ Motivet i nyromantisk stil og indrammet af en renæssanceportal, er Jesus, der velsigner de små børn, ledsaget af indskriften: »Lader de smaa Børn komme til mig« (Mark. 10,14). Nordsiden, 2. vindue fra øst.

2) (Fig. 21) 1902. »Anno 1902, Minderude om Jens Jensen Gade og Gjertrud Marie Nielsen«, udført af samme værksted og i samme stil som nr. 1. Motivet er Kvinderne ved graven og englen,

der forkynder: »Han er opstanden« (Matt. 28,6). Nordsiden, 4. vindue fra øst.⁶¹

3) 1905 (sml. nr. 4 og 5). »Skænket af kgl. Hofdecorationsmaler H. C. Nielsen. Kjøbenhavn 1905«, signeret »C. N. Overgaard, Kjøbenhavn 1905«. Motivet, i en nyromansk stil, er Indbydelsen til de trætte med Himmelkongen siddende i en tronstol i skyer. Indskrift: »Kommer hid til mig ...« (Matt. 11,28). Nordsiden, 3. vindue fra øst.⁶²

4) (Fig. 22), 1913 (sml. nr. 3 og 5). »Skænket Trinitatis Kirke af Fabrikant Chr. Petersen og

Fig. 23. Kirkens indre, set mod vest, med den \ddagger kalkmalede lofts- og vægdekoration, udført 1890-92 efter udkast af dekorationsmaler Søren Simonsen (s. 307). Foto Hugo Matthiessen 1914. – Interior viewed towards the west with fresco ceiling and mural decorations, 1890-92.

Hustru 1912«, signeret »C. N. Overgaard 1913«. Motivet er Jesus under bønnen i Gethsemane have. Nyromantisk skønvirkestil med stiliserede træer, planter og orangegul himmel. Østgavlen, nordre vindue.

5) 1913 (sml. nr. 3 og 4). »Skænket Trinitatis Kirke af Fabrikant Carl M. Cohr og Hustru 1912«, signeret »C. N. Overgaard 1913«. Motivet i nyromantisk skønvirkestil er Den gode hyrde, Jesus med lam og fårehjord. Orangegul himmel som i nr. 4.⁶³ Østgavlen, sydlige vindue.

6) 1920 (sml. nr. 7 og 8). »Skænket af Købmand Johan Resting og Hustru 1920« og udført af »Spindlers Glasindustri, Fredericia, malet af Paul Schmude«. ⁶⁴ Motivet i traditionel romantisk stil er Den barmhjertige samaritan. Indskrift: »Han ynkedes inderligt over ham og løftede

ham op« (Luk. 10,33-34). Nordsiden, 1. vindue fra øst.⁶⁵

7) 1920 (sml. nr. 6 og 8). »Skænket af Gaardejer N. Christensen, Egum, til Minde om Marie F. Ousen og Villum 1920«. Signeret »Paul Schmude« og udført af »Spindlers Glasindustri, Fredericia«. Motivet er Hyrderne på marken og Herrens engel. Indskrift: »Frygter ikke, thi se, jeg forkynder Eder en stor Glæde« (Luk. 2,10) . Nordsiden, 5. vindue fra øst.

8) 1928 (sml. nr. 6 og 7). »Til Minde om Elisa B. Snitker 22/9 (19)28, Apoteker A. Snitker, Fredericia«. Udført af »Spindlers Glasindustri, Fredericia. Malet af Carl Spindler 1928«. Herudover også signeret »Schmude« (jf. nr. 6 og 7). Motivet i traditionel romantisk stil er Vandringen til Emmaus. Indskrift: »Bliv hos os Mester ...« (Luk. 24,29). Sydsiden, 1. vindue fra øst.

Fig. 24. Malersjakket ved afslutningen 1892 af arbejdet med den kalkmalede lofts- og vægdekoration (s. 307). Blandt de afbillede ses fra venstre malermestrene Jørgen Grønvald Winther (nr. 1), Adolph Amandus Matthiessen (nr. 2) og Peter Adolph Asmus Matthiessen (nr. 4). Foto 1892 i Fredericia Museum. – *Crew of painters, 1892, on conclusion of work with fresco ceiling and mural decorations.*

†LOFTS- OG VÆGDEKORATIONER

Kongelige monogrammer, ca. 1730–50. Ifølge Danske Atlas (1769) var der på det hvide hvælv i koret malet Christian VI og dronning Sophie Magdalenes navne 'med kongens symbol'. Midt i kirken sås Frederik V og dronning Louises navne med årstallet »4. Sept. 1747«.

Hvælvet, der synes at have stået hvidmalet til ind i 1800-tallet, blev gipset ved murermester N. J. Rasch 1828. 1864 blev hulkelen malet blå og gesimsen ('frisen') brun og hvid. 1877 kittede man den 'blå hvælving i koret', muligvis nichen bag alteret, og samtidig blev den grønne 'frise' malet hele vejen rundt.⁶

En omfattende kalkmalet udsmykning, der indtil 1947 dækkede både vægge og hvælv (jf. fig. 23, 24

og 60), var udført 1890–92 i et samarbejde mellem de lokale malerfirmaer Matthiessen og Winther⁶⁶ efter forslag af dekorationsmaler Søren Simonsen, Aalborg. Kirken averterede 1888 i byens aviser og i Berlingske Tidende efter skitser til en 'religiøs dekoration af loftet'.⁶ Af gengivelserne ses det, at væggene fremstod som imiterede kvadre, og at der under gesimsen var malet en frise med rundbuer. Hulkelen og vinduesåbningerne var forsynet med en bort af ranker, mens loftsfladen herover var opdelt i geometriske felter, indeholdende medaljoner med bl.a. et Kristus- og et Jesumonogram. Et stort diagonalt stillet felt i midten indeholdt navnene på de fire evangelister. Vægflader og loft stod med en gullig tone, mens de udsparede rundbuede åbninger og nichen bag alteret var malet med en lys blå. Friserne var rødgule og rankerne grønne.

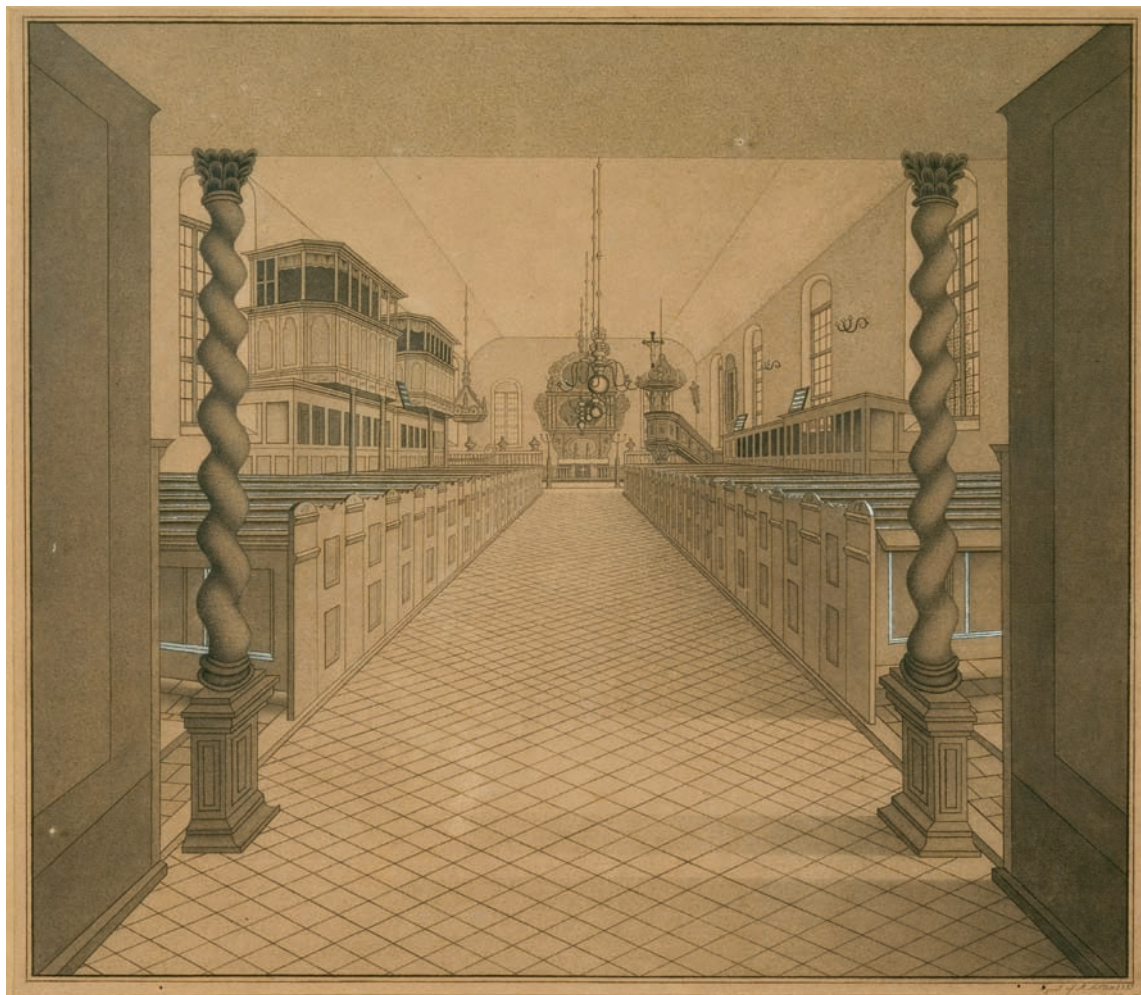

Fig. 25. Indre set imod øst 1859. Tegning af A. Møller i Fredericia Museum. — *Interior towards the east 1859.*

INVENTAR

Oversigt. Rummets gamle hovedmøbler, altertavlen, prædikestolen og fontehimlen går tilbage til kirkens indvielsestid og giver det indre et bemærkelsesværdigt enhedspræg af svulstig barok.

Flere stykker er dog ældre, således den sjældne figurdøbefont, der som soklens billedkvadre går helt tilbage til romansk tid og må være overført fra Ullerup \dagger Kirke (jf. s. 275f.). Ældre end den nuværende kirke er yderligere nogle stykker, der oprindeligt må have tjent i den \dagger Danske Kirke (s. 355ff.). Det gælder altrestagerne, der er skænket 1664 af Niels Berentsen og hans hustru Geske, kirkens dåbsfad, som er en gave fra Frans Kras 1685, og en lysearm, der vistnok er givet af Henrik von Ahlen Goldschmidt 1673. Endelig kronens altertavlen af tre velkårne figurer, der også kan have hørt hjemme i \dagger Danske Kirke, måske snarest på et epitafium.

Langt det væsentligste inventar er imidlertid kommet til i forbindelse med kirkens indvielse 1690 eller kort derefter. Prædikestolen, med årstallet »1690«, er et elegant og professionelt arbejde i akantusbarok med velkårne og livfulde detaljer, der fører tanken hen på billedskæreren Anton Günther Frese i Augustenborg. Altertavlen, der er skænket af toldereren Peder Skov 1691, er ligeledes udført i en moderne akantusbarok, men den virker anderledes flad end prædikestolen, som om billedskæreren har været bogstaveligt bundet af det tegnede forlæg, som skulle benyttes. Fra samme tid stammer også den figursmykkede fontehimmel, der er skåret i en mere gammeldags bruskbarok stil. Det samme gælder nogle rester af et samtidigt (\dagger)korgitter, herunder en udskåret krucifiksgruppe, der nu kroner prædikestolen.

En pengeboks med tre rum er også fra o. 1690, mens en højbenet stol kan dateres 1701. Den er udført til præsten Christen Sørensen Borchs brug under de lange ophold på prædikestolen og er nu en stor sjældenhed. Som dens stolesæde er senere genbrugt et stykke af et (\dagger)maleri fra 1699, Korsfæstelsen, skænket af samme sognepræst og hans hustru Johanne Sørensdatter.

Til det ældre udstyr hører også en messehagel, der bærer årstallet »1690« og initialer for givnerne Jakob Iversen Ros og hans hustru Birgitte Risum. En oblatæske er leveret 1693 af Diedrich Schilling i København som gave fra præstekonen Johanne Sørensdatter Borch. Et sygesæt er skænket af Thomas Mortensen o. 1700, mens det egentlige altersølv er leveret 1755 af Poul Hansen, Fredericia. Usædvanlig er en dåbskål, der skyldes Peder Nielsen Satterup, Fredericia. Den er givet af kommandant, oberst C. L. Legel. Oberstinden skænkede 1713 yderligere et sæt store drevne \star alterstager (i Fredericia Museum).

Kirken er rig på gamle lysekroner og lysearme af messing. En lysekrone (nr. 2) er skænket 1692 af Svend Mortensen og Else Jørgensdatter Tarsk, en anden (nr. 3) samme år af Byfoged Gregers Blichfeld og hans hustruer Inger Sørensdatter og Maren Mikkelsdatter. Fornemst er dog en renæssancelysekroner (nr. 1) med tyve lysearme fra o. 1600, der 1705 blev givet af Hans Bonnisen og Jens Bonnisen. Yderligere en baroklysekroner (nr. 4) er skænket 1712 af hattemager Johan Nielsen og Else Larsdatter.

En lysearm (nr. 1) synes som nævnt skænket 1673 af Henrik von Ahlen Goldschmidt, en anden (nr. 2) af tolder Clemen Fyrop og hans hustru, mens en tredje \star (nr. 3) fra samme tid nu er i Fredericia Museum tillige med en \star klingung, som er givet o. 1775 af kaptajninde Lassen.

En klokke, der er støbt 1720 af Laurentius Strahlborn i Lübeck, udmærker sig ved pålagte blade og medaljoner, der dog er ret utydelige. Yderligere en klokke er støbt af P. P. Meilstrup i Randers 1855.

Farvesætning og istandsættelser. Kirkens historiske inventar har siden 1936-43 en til dels oprindelig bemaling med hvid og grå grundtone, der dog er blevet noget suppleret. Orgelfacade og orgelpulpitur har brogede renæssancefarver fra 1861, og stoleværket en farvesætning i dodenkop fra den seneste indvendige istandsættelse 1996.

Kirkerummet har i sjælden grad bibeholdt sin oprindelige indretning, som den blev etableret o. 1690. Det nye kirkerum tiltrak talrige gaver, af hvilke de færreste er bevarede. Således skænkede sognepræsten Christen Borch og hans hustru Johanne Sørensdatter (jf. epitafium nr. 1) ikke alene det nævnte maleri af Jesus på Korset fra 1699. Hun udviste også et særligt engagement med hensyn til kirkens mindre udstyr. Således gav hun foruden oblatæskan fra 1693 både et \dagger alterklæde, en \dagger alterduge, et \dagger kalkklæde og en \dagger messehagel (jf. s. 283).

1769 fremhæver Danske Atlas kirken som anselig med smukke stole, pulpiturer m.m. Særlig bemærkes det store pulpitur i vest med 'kongens stol' midtfor, Frederik IV's og dronning Louises navnetræk samt allerøverst kirkens orgel med ni stemmer.

I dette pulpitur fra 1696 fandtes 'lukkede stole' eller loger på ikke mindre end tre etager. Hertil kom 1742 to nye lange gallerier af lukkede stole langs skibets vægge, og 1756 to pulpiturstole oppe over de nordre gallerier (jf. fig. 25, 57). Rummet kunne nu præsentere sig i overensstemmelse med 1700-tallets ideal om en art 'teaterkirke'.

En restaurering 1820 var ublid imod tingenes gamle orden. Ligesom gulvenes begravelser blev tømt og opfyldt med jord, lod man også en række ældre inven-

Fig. 26. Alterklæde, påsat kors af messing fra 1843, overført fra ældre †alterklæde (s. 310). Foto AM 2006. – *Altarcloth with brass cross from former †altarcloth dated 1843.*

tarstykker kassere, således en række gamle †malerier. Stoleværket og vestpulpituret blev rettet af, og kirkens (†)korgitter fra o. 1690 blev nedskåret til halv højde og åbnet midtfor. Dens kronende korbuekrucifiks fik sin nuværende plads på prædikestolens himmel.

En ny restaurering 1861 fjernede alle de gamle †pulpiturer. (†)Korgitteret udskiftedes med den nuværende lave skranke, og de ældre †stolestader (jf. fig. 25) måtte vige for de eksisterende med renaissancevolutter. Til et nyt orgel (nr. 3) opførtes i vest en facade og et orgelpulpitur i nyrenæssancestil.

En nymaling af det indre 1902 efterlod rummet noget broget og mørkt (fig. 60). Man gennemførte derfor 1936–43 en istandsættelse af træinventaret, der gav prædikestol, fontehimmel og altertavle deres nuværende lysere farveholdning. De seneste istandsættelsesarbejder 1996 er blevet fulgt op med yderligere foranstaltninger til sikring af det gamle træinventar.

ALTER OG ALTERTAVLE

Alterbordet er et panelværk, vistnok fra 1861, 247×144 cm, 100 cm højt, med nyere bordplade i blank eg.

Alterklædet er nyere, af rødt fløjl, men har fra et ældre fæet overført et messingkors med årstallet 1843 (jf. †alterklæder). Korset (fig. 26) er glat med kantkontur, 35×35 cm, og dets øvre ender smykkes af en kolbeblomst. Nederst ses graveret årstallet »1843«.

†*Alterklæder*. Inventariet 1691–92⁶⁷ anfører et klæde af karmoisinrødt fløjl med kniplinger, skænket af proviantforvalter Mathias Lime og hans hustru Margarethe Beenfeldt (jf. †beklædning til døbefont), samt dertil et mindre 'ditto' (måske dog et kalkklæde) af brandgul atlask, som var en gave fra oberstløjtnant Laue Raadsten. 1719 optræder også et alterklæde, skænket af sognepræsten Christen Borchs hustru Johanne (jf. s. 309 og epitafium nr. 1), og et ligeledes rødt klæde fra 1699, der var foræret af købmænd og borgere i byen. Det var 1790 forsynet med to små sølvplader og årstallet 1699, ligeledes i sølv.

Mathias Limes alterklæde fandtes endnu 1815, men ellers blev de fleste gamle alterparamenter kasseret 1802. Dette år købtes et nyt alterklæde i rødt fløjl svarende til prædikestolens, og 1820 endnu et, der var besat med guldkniplinger 'fra det gamle'. 1843 anskaffede kirken et alterklæde af karmoisinrødt fløjl med guldgalonier og et kors af messing, der endnu er bevaret (jf. ovf. og fig. 26).⁶⁸ 1870 forærede 'en ubenævnt dame' et nyt broderet jakonetalterklæde, og 1876 købte man endnu et af rødt fløjl med guld- og sølvfrynser.⁶⁹

†*Alterdug*. 1691–92 anføres en dug, skænket af sognepræst Christen Borchs hustru Johanne (jf. s. 309 og epitafium nr. 1), en silkesyet dug, givet af Claus Ditmers, og en 'gammel dug', der var en gave fra oberstløjtnant Lauge Rodsteen.⁶ 1902 skænkede menighedens damer en dug, der var syet af fru stabssergent Brask.⁷⁰

Altertavle (fig. 27), 1691, i rig akantusbarok, skænket af tolder Peder Skov (jf. †lukkede stole og †muret begravelse nr. 1), dog imod visse modydelse fra kirken. Malerierne, fra 1846–48, skyldes Niels Peter Holbech, København.

Over et usædvanligt højt postament hæver sig et bredt storstykke, der i hovedsagen er arkitektonisk opbygget. Postament og topstykke dannes derimod udelukkende af kraftigt akantusløv omkring bredovale felter, der som storfeltet indfattes

Fig. 27. Altertavle, 1691, skænket af tolder Peder Skov. Malerierne er udført af Niels Peder Holbech, København, 1846–48 (s. 310). Foto HW 2005. – *Altarpiece, 1691, a gift from the customs officer Peder Skov. Paintings by Niels Peder Holbech, Copenhagen, 1846–48.*

Fig. 28. Altærtavle, 1691, udsnit af romersk soldat, formentlig fra \dagger Danske Kirke (s. 312). Foto HW 2005. – *Altarpiece, 1691, detail of upper section with a somewhat older figure of a Roman soldier, probably from \dagger Danske Kirke.*

af en laurbærkrans. Postamentets felt flankeres af to engle med palmegren, mens dets vinger udgøres af yppige kvindevolutter (fig. 27). Storfeltet har flankerende korintiske dobbeltsøjler, hvis snoede skafter er omvundet med drueløv. Tilsvarende løvværk findes i storfeltets svikler, af hvilke de to øvre rummer hver et englebarn. Mellem disse krones feltet af et lille englehoved. Postamentgesims og storfrise har fremspring under og over søjlerne, og arkitraven ledsages af flammelister, der på storgesimsen er suppleret med et tandsnit.

Yderst på gesimsen står to romerske krigere (fig. 28), som ser op imod topstykkets opstandne Kristus; der er altså tale om de krigere, som skulle bevogte Kristi grav. De tre figurer må være

lidt ældre end altærtavlen i øvrigt, idet de viser tilknytning til arbejder af Peder Jensen Kolding (\dagger 1675).⁷¹ De siges at skulle stamme fra \dagger Ullerup Kirke,⁷² men har nok snarere haft hjemme i den første \dagger Danske Kirke, måske på et epitafium. Endvidere kanter to englebørn topfeltet, og under det titter der et grumt, dyrisk hoved frem (fig. 30).

Træværkets bemaling er siden en istandsættelse 1943 tavlens oprindelige. Løvværket står gråt, figurerne med hudfarve og lidt grønt, rødt og blåt, mens siraterne i øvrigt er fremhævet med forgyldning. Indskrifterne, på sort bund, står med forgyldt fraktskrift, der i postamentfeltet er

Fig. 29. Altærtavle, 1691, udsnit af postament med kvindevolut (s. 312). Foto HW 2005. – *Altarpiece, 1691, detail of pediment with female volute.*

Fig. 30. Altærtavle, 1691, udsnit med topmaleri, Forklarelsen på Bjerget, udført 1846-48 af Niels Peder Holbech efter Rafael (s. 313). Foto HW 2005. – *Altarpiece, 1691, upper section with painting of the Transfiguration by Niels Peder Holbech, 1846-48.*

stærkt nyoptrukket: »Vor Herre Iesus Christus i den Nat ...« (1. Kor. 11,23-25). Storfriensens indskrifter må være resultat af ældre opmalinger. På fremspringene er anført: »anno/ 1691«, mens man derimellem læser: »Se Moses og Elias viste sig for dem og samtalede med Jesus« (Matt. 17,3).

Niels Peter Holbechs *malerier* fra 1846-48 er malet i olie på lærred. Storfeltets maleri, Nadveren, er udført efter Leonardo da Vinci i ret dunkle toner. I et mørkt felt foran scenen er med gylden fraktur anført skriftstedet: »Amen dico vobis quia unus vestrum me traditurus est. Math. C. xxvi (, 21)« (sandelig siger jeg jer, en af jer vil forråde mig). Topstykkets maleri (fig. 30) viser Forklarelsen på Bjerget efter Rafaels maleri i Vatikanet.

22. marts 1691 bekræftede amtmanden Frands von Speckhahn og biskoppen Christen Lodberg, at toldforvalter Peder Skov havde 'af egen god

vilje og libertet givet og forskaffet' en altærtavle til den nyopbyggede danske kirke. Tavlen var 'efter den af ham til og afsendte afridsning' (tegning) i højden ti alen og i bredden otte, 'hvilken nu allerede er i kirken opsat'. Til gengæld fik Peder Skov og hans familie tilladelse til at bygge en pulpiturstol ved skibets nordside (jf. \dagger lukkede stole) og indrette sig en begravelse ved korets sydside (jf. \dagger muret begravelse nr. 1).⁷³

Tavlen er således udført efter en tegning, som den ukendte billedskærer har givet Peder Skov, og som denne derefter har sendt til godkendelse hos stiftsøvrigheden.

Stafferingen, der først blev udført 1703, betaltes af toldforvalter Johan Banner⁷⁴ og udførtes øjensynligt af maler Johan Schultz, som ses at have brugt to bøger guld på tavlen.⁶ 1765 forgyldte maler Johan Remin altærtavlen,⁶ og 1769 anfører Danske Atlas, at der bag på den stod anført en

Fig. 31. Alterkalk, 1755, udført af guldsmed Poul Hansen, Fredericia (s. 314). Foto HW 2005. – *Chalice, made in 1755 by Poul Hansen, Fredericia.*

†*præsterække* med 'præsternes navne fra kirken stiftelse'.⁷⁴ Den ses ikke længere.⁷⁵

1846–48 foretoges en renovering af altertavlen med indsættelse af dens nuværende malerier. De udførtes i København, hvor 'portrætmaleren' påbegyndte dem 1846 og siden oversendte dem til Fredericia, hvor de kunne opsættes 1848.⁷⁶ Da kom også træværket under behandling, idet malmester F. Vogelius malede og forgyldte alt billedhuggerarbejde.⁶

1902 blev tavlen som det øvrige inventar malet med nye stærke farver, som det ses på en akvarel fra 1912. 1943 foretog den stedlige malmester Olsen under Nationalmuseets vejledning en restaurering, hvorved han rensede malerierne og i øvrigt så vidt muligt afdækkede tavlens originale staffering, som den ses i dag.⁷⁷

ALTERTILBEHØR

Altersølvet er fra 1755 svarende til Skt. Michaelis Kirkes sæt nr. 1, og er som dette leveret af guldsmed Poul Hansen, Fredericia. Kalken (fig. 31), 24 cm høj, har sekstunget fod, tilsvarende skaftled og en linseformet knop med seks tunger og mellemfaldende rudebosser, hvis graverede versaler tilsammen dannet navnet »Ihesvs«. Bægeret er let svajet og har moderne indsats. På standpladen ses guldsmedens stempel (Bøje 6503). Disken, tværmål 17 cm, er glat med cirkelkors på fanen. Den er omformet og forgyldt af guldsmed P. I. Diedrichsen 1890. 1755 blev sættet ved en reparation forbedret med otte lod sølv, hvorefter vægten 1815 blev angivet til 47½ lod.⁷⁸

†*Altersølv*. Inventariet 1691–92 anfører kalk og disk af sølv, 'inden udi forgyldt'.⁶

Oblatæskan (fig. 32), fra 1693, er udført af Didrich Schilling, København, som en gave fra præstekonen Johanne Sørensdatter Borch (jf. s. 309).⁷⁸ Æsken er cirkulær, tværmål 9,5 cm, 5 cm høj. Det let hvælvede låg har midtpå det graverede årstal omgivet af en krans af blade med knopper. På undersiden ses graveret »W(og) 10 Lod«, Schillings gentagne stempel (Bøje 122) samt en

Fig. 32. Oblatæske, 1693, udført af Didrich Schilling, København, som en gave fra Johanne Sørensdatter Borch (s. 314). Foto HW 2005. – *Wafer box, made in 1693 by Didrich Schilling, Copenhagen, as a gift from Johanne Sørensdatter Borch.*

Fig. 33. Sygesæt, o. 1700, formentlig udført af guldsmed Ove Mortensen, Svendborg (1636-1704). Skænket af Thomas Mortensen (s. 315). Foto HW 2005. – *Communion set for the sick, c. 1700, probably by Ove Mortensen, Svendborg.*

sikkerhedsgravering med kirkens navn. Kirkens første *†oblatæske* nævnes 1690; den var af sølv og foræret 'af en god ven'.⁶

En *†alterkande* fra 1940 er af sølv, 23,5 cm høj, og bærer på korpus indskriften: »Skænket Trinitatis Kirke paa 250-årsdagen for dens Indvielse af Menighederne i Den Reformerte Kirke og Sct. Michaelis Kirke 22.7 1940«. Under bunden mærket »H.G.S. del.«.

En *†sølvflaske* leveredes 1753 af Poul Hansen i Fredericia, og 1849 skænkede kabinetssekretær H. M. V. Lunding en *†alterkande* af porcelæn med forgyldt kors.⁶

En *†ske* af sølv (»Sølv-Sie-Skee«) anføres i inventariet 1815 med en vægt af 2 lod.⁶

†Kalkklæder. 1691-92 optræder i inventariet et 'tørklæde med knipling om, til at viske kalk og disk af med' (jf. s. 394). Det nævnes i 1700-tallets inventarier som rødt og optræder senest 1815 som et karmoisinrødt 'atlaske klæde eller dække til at

lægge over kalk og disk', der var skænket af sognepræst Christen Borchs (1685-1718) hustru Johanne Sørensdatter (jf. s. 309).⁷⁸ Oplysningen tyder på, at giverens navn har stået at læse på klædet.

Sygesæt (fig. 33), o. 1700, formentlig udført af guldsmed Ove Mortensen, Svendborg (1636-1704), og skænket til kirken 1716 af Thomas Mortensen,⁷⁹ der var far til den daværende kirkeværg. ⁷⁸ Kalken, 15 cm høj, har sekstunget fod og skaft, knoppen udgør en flad kugle, og bægeret er halvkugleformet med omløbende rille lidt under randen. På fodens underside er graveret vægten »w(og) 19 l(od) 1½ qvint«, og på standpladens overside ses et mærke, der formentlig er Ove Mortensens (Bøje 4453). Disken, tværmål 12 cm, er glat med cirkelkors på fanen. Stempler savnes.

Til sygesættet hører en *oblatæske* af messing fra 1700-tallet, cirkulær med plant låg, tværmål 7 cm, 1,5 cm høj. Æskens låg og bund står lidt ud fra selve beholderen, der er gennembrudt af 2×4

Fig. 34. Alterstager nr. 1, 1664, skænket af Niels Berentsen og hans hustru Geske (s. 316). Foto HW 2005. – *Candlesticks, 1664, a gift from Niels Berentsen and his wife Geske.*

huller. Et *futteral* til sættet har barokkarakter og er muligvis samtidigt. Det er timeglasformet, af sortmalet træ med indtræk af rødt fløj. Futteralet har plads for alle sættets tre dele.

Inventariet 1691-92 anfører sættet som værende til brug for syge i selve byen. Et billigere *†sygesæt* af tin tjente 'til at berede syge uden for byen'. Til de to sæt hørte da også en *†sølvflaske* til vin, der var skænket af salig rådmænd Hinrich Richter og hans hustru Ellen Lautrup (jf. *†lysearme*, *†messehagel* og *†gravkapel* 1715), og en *†flaske* af tin, som kirken selv havde bekostet. Richters flaske blev afhændet ved auktion 1820.⁷⁸

Alterstager. 1) (Fig. 34), 1664, skænket af Niels Berentsen og hans hustru Geske, 45 høje, med klokkefod, balusterskaft og ret dyb lysekål; lysetornene er fornyede. På fodskålene er graveret årstallet »1664« samt våben og navne (versaler) tilhørende de to givere. På den ene stage er Niels Berentsens våben omgivet af navnet »Neiclavs Berentsen«, på den anden ses hustruens våben og navnet »Gesche Berentsen«.

*2) (Fig. 35) 1713, skænket af oberstinde F. Legel (jf. *dåbsskål* og *†beklædning* til prædike-

stol).⁶ Stagerne er af drevet messing, 66 cm høje. Den cirkælære fod prydes af små perlestave, og det cylindriske skaft har profilering og et stort godronneret midtled. Flad og glat drypskål. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 7366).

*3) 1921, af messingblik, 55 cm høje, formet som antikke vaser, korpus med en frise af båndomvundne blomster; lysene står i en blyforing. Under foden læses i skriveskrift: »Skænket af Fabrikant Gustav Voss og Hustru til Trinitatis Kirke. Paaske 1921«. Siden 1963 i Fredericia Museum (inv.nr. 7368).

4) Nyere, 30 cm høje, i historiserende former med balusterskaft. På foden er anført med frakterskrift: »Trinitatis Kirke«.

Et sæt *†alterstager* af træ er nævnt 1815.⁷⁸

**Syvestager*, to ens, 1905, med balusterskaft og nygotiske lysekåle. På foden er med skriveskrift graveret »Skænket af Fabrikdirektør Ditlev v.Voss 1905«. Siden 1963 i Fredericia Museum (inv.nr. 7365). I kirken havde de plads på korskrankens plinte indtil 1936 (jf. fig. 60).

Fig. 35. *Alterstager (sæt nr. 2), 1713, skænket af oberstinde F. Legel (s. 316). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Candlestick, 1713, a gift from the colonel's wife F. Legel.*

†*Lysstager*. 1-2) 1820, af messing med tyndt skaft og tre grenagtige svungne arme med lyse-skåle. Stagerne var udført af tre kasserede lyse-arme og havde plads på høje †pedestaler i kor-indgangen (jf. fig. 57).⁶ 3-4) 1905, gaslamper af messing med tre lys. Opsat på skibets forreste stolegavle (jf. fig. 60).

†*Alterbøger*. Inventariet 1691-92 nævner en ritualbog samt en ny og en gammel alterbog. 1736 var en stor gammel bibel skænket af Gerdt Oluf-sens enke. Senere øgedes bogbestanden betragteligt.⁶ En †*bogstol* anføres i inventariet 1815.⁷⁸

Alterkrucifiks, 1868, 102 cm højt, med blystøbt klassicistisk figur. Glat kors af træ på en høj plint, der smykkes af et relief af Nadveren efter Leonardo da Vinci. Træet står hvidmalet, relieffremstillingerne (siden 1902) forgyldte ligesom plintens versalindskrift: »Det er fuldbragt«. Bagpå læses: »1868«. Et †*alterkrucifiks* af sølv solgtes 1802.⁷⁸

Messehageler. 1) (fig. 36), 1690, af rødt fløj (fornyet) med broderi af Kristus på korset og initialer for givnerne Jakob Iversen Ros og hans hustru Birgitte Risum. Rygsidens gamle broderier er hovedsagelig i guld og sølv, der suppleres med lidt brunt, grønt og rødt Den korsfæstede hænger i skrånende arme, hovedet er faldet ned imod højre skulder, og benene er udspændte med blodet løbende fra naglegabene. Hovedet, med halvlangt tvedelt skæg, bærer tornekroner, og det korte, gyldne lændeklæde danner en flyvende snip ved højre hofte. Det brune kors står på en Golgatahøj med den gamle Adams kranium og knogler. Korsets ender smykkes af akantus, og på den øvre arm ses et skriftbånd med Pilati ord. Ud for korsets fod er med sølv broderet givnerens initialer »IIR« og »BIR«, og nederst er anført årstallet »1690«. Inventariet 1691-92 nævner hage-len som karmoisinrød med »baldyred Krucifiks«. 2-5) Nyere, i liturgiske farver.

†*Messehagler*. Foruden ovenstående anfører inventariet 1691-92 en hagel af gyldent fløj, skænket sogneprest Christen Borchs hustru Johanne (jf. s. 309), samt endnu en, der var gammel og slidt, og hvis givernavn er ulæseligt i regnskabet. I inventariet 1697 optræder yderligere en hagel, udført af purpurfarvet klæde og skænket af rådmand Henrich Richter og hans hustru (jf. flaske

Fig. 36. Messehagel, 1690, skænket af Jakob Iversen Ros og hans hustru Birgitte Risum (s. 317). Foto HW 2005. – *Chasuble, 1690, a gift from Jakob Iversen Ros and his wife Birgitte.*

til †sygesæt, †lysearme og †gravkapel 1715). Det oplyses 1790, at den havde påsat et 'stort massivt sølvkrucifiks'. 1802 solgtes en sort messehagel og endnu en hagel af guldbrokade.⁷⁸

†*Messeskjorter*. 1691-92 anfører inventariet en fin messeskjorte, der var 'foræret af pigerne i sognet'. En anden var skænket af præstekonen Johanne Christen Borchs (jf. s. 309), mens en tredje var gammel og havde været længe ved kirken.⁶

Alterskranke, 1902, halvcirkulær med spinkle drejede balustre, der står sortmalede ligesom håndlisten.

†*Alterskranker*. 1697 gjordes der en klinke til 'stativværket for alteret',⁶ og 1843 omtales maling af alterskranken.⁶ En skranke fra 1861 var halvcirkulær med drejede balustre svarende til korskrankens (jf. fig. 52).

DØBEFONT OG KORSKRANKER

Døbefont (fig. 37) o. 1225-50, romansk af rødlig granit, 85 cm høj, kummens tværmål 68 cm. Fonten må efter al sandsynlighed stamme fra Ullerup †Kirke (jf. s. 275f.). Den tilhører de såkaldte arkadefonte og udmærker sig ved kummens figurudsmykning, der fremstiller scener fra Adams og Evas historie og Jesu Barndomshistorie (Mackeprang: *Døbefonte* 306ff.). Foden udgør en romansk base med hjørneknopper i form af meget afslidte hoveder; et sted ses måske snarere et vædderhoved. Sidernes motiver ses ikke i deres

Fig. 37. Døbefont, o. 1225-50. Fra venstre ses Bebudelsen, Besøgelsen og Livstræet (s. 318). Foto AM 2005. – *Font of granite with (from left) Annunciation, Visitation and Tree of Life, c. 1225-50.*

helhed, da foden er delvis nedsat i gulvet. I syd smykkes siden af et arkadefelt med halvrosen, i vest af en dobbeltarkade med to personer i brystbilleder, i nord af to løvranke i cirkelslag og i øst af en dobbeltarkade med bladranke.

Et konkavt indbuende skaft med antydet rundstav danner overgang til den cylindriske kummens side, der både forneden og foroven langs mundingsranden ledsages af en tovstav. De 11 arkader har klodskapitæler og hovedsageligt halvcirkulære bueslag; et par af dem er dog næsten fladbuede. Figurerne står stive og stiliserede, dog med enkelte karakteriserende detaljer. Klæderne er fodside med flade parallelle folder.

Motiverne er følgende, idet der følges en tolkning,⁸⁰ som indebærer en følge af gammeltestamentlige motiver efterfulgt af nytestamentlige: 1) (Fig. 38, 75) en stående kvinde, Eva, med fletninger og hænderne samler foran livet. 2) (Fig. 38, 75) Adam stående med hovedbeklædning (eller stort hår), venstre hånd i siden og løftet i højre hånd æblet fra Kundskabens Træ. Klæderne viser, at de er vist efter Syndefaldet. I sviklen mellem Eva og Adam ses syv små kugler. 3) Livets Træ; i sviklen mellem Adam og træet ses en fugl. 4) En tom arkade. 5) Endnu et Livstræ, med lille cirkulær løvkroner, snoet stamme og stående på en Golgatahøj. En fugl sidder øverst, to andre på stammens sider. 6) En engel, Gabriel, med sværd og højre hånd løftet foran brystet til hilsen. 7) Maria, som modtager Bebudelsen; fødderne er behørigt vendt bagud imod Gabriel, og en løftet venstre hånd er antydet; i øvrigt virker navnlig klædedragten underlig konturløs og ufærdig. 8) Besøgelsen. Maria og Elisabeth omfavner hinanden og har lagt deres frie hænder på maven. 9) Et stort Livstræ fuldt af frugter, stående på en Golgatahøj. 10) (fig. 39, 75) Maria, kappeklædt, løfter et æble i sin højre hånd, mens hun har barnet siddende (næsten stående) på sit venstre knæ. Jesus bærer tretakket krone, han rækker med højre hånd ud efter moderens æble og holder med venstre hånd en lukket bog imod knæet. 11) En tronende Kristus med stor krone, højre hånd hævet (vel velsignende) og en lukket bog i den venstre. Tronsædets forstolper er ikke ens, mens den venstre er snoet, er den højre glat og bøjer foroven udad som en bispestav. I

sviklen mellem Maria med Barnet og den tronende Kristus ses fem små kugler.

Fontens billedprogram synes ret bevidst. Det Gamle Testamente med menneskets fald ved Adam er stillet over for Det Nye Testaments forløsning ved Kristus, »Den nye Adam«. Også Marias rolle i frelsesværket er markeret derved, at hun tronende holder æblet, frugten fra Livets Træ, der viser hen til Maria, som den nye Eva, som åbner paradisesvejen.⁸¹

Kummens fordybning er halvkugleformet, regelmæssig men lidet dyb. Farvespor savnes. Den nærmeste parallel til fonten og dens udsmykning er vel nok døbefonten i Vamdrup Kirke (*DK Ribe* 2658), der rimeligvis skyldes samme stenhugger. En mulig nøgle til fontens datering ligger i den tronende Marias æble, som Jesusbarnet rækker ud efter. En sådan leg mellem mor og barn er først kendt fra begyndelsen af 1200-tallet. Fonten, fra ÷Ullerup Kirke, er altså næppe ældre end o. 1225-50. Den står siden 1820 foran nord-sidens stole (jf. fig. 52). 1861 blev fonten rensat og ferniseret.⁶

En *dåbsskål* (fig. 40) er udført 1719 af Peder Nielsen Satterup, Fredericia, som en gave fra kommandant, oberst Chr. Liebman Legel og hustru F. Legel (jf. *÷alterstager* nr. 2, *÷håndklæde* til fonten og *÷beklædning* til prædikestolen).⁷⁸ Skålen er cirkulær med vandrette greb og en lav profileret fod. På siden er graveret parrets adelskronede dobbeltskjold (fig. 41), der viser en grif

Fig. 38. Døbefont, o. 1225-50, udsnit med Adam og Eva (s. 318). Foto AM 2005. – *Font, c. 1225-50, details, Adam and Eve.*

Fig. 39. Døbefont, o. 1225-50, udsnit med Maria med Barnet (tv.) og tronende Kristus (s. 318). Foto AM 2005. – *Font, c. 1225-50, details, Madonna and Child and Christ Enthroned.*

med sværd (dekster) og et kattedyr (panter?). Hankene har gennembrudte rocailleformer omkring blanke medaljoner; på hankenes undersider findes årstallet »1719«, giverinitialerne »CLL« og »FL« samt guldsmedens stempel (Bøje 6494).

Dåbsfadet (fig. 42), fra 1685, er skænket af Frans Kras. Det formentlig nederlandske fad måler 50 cm i tværmål, fordybningen er afrundet og fanen smykkes af en opdrevet, kronet krans af stiliseret løv, frugter og tulipaner. På fanen ses i en lille laurbærkrans graveret: »Frans Kras 1685«. Fadet, der først må have været skænket til ÷Danske Kirke, nævnes i inventariet 1691-92 som et messingbækken til fonten, skænket af Frans Kras. Yderligere et *÷dåbsfad* optræder 1815 som et messingbækken, der brugtes ved døbefonten.⁷⁸

÷Dåbskander. 1-2) O. 1900, af porcelæn med guldkors fra Den kongelige Porcelænsfabrik, den ene af de to kander er grå, den anden sort, 32 cm høje. Siden 1963 i Fredericia Museum (inv. nr. 7369, 7376).

Et *÷håndklæde* til fonten nævnes 1815 som en 'damaskdug med kniplinger om', skænket af oberstinde F. Legel (jf. *÷alterstager* nr. 2, *dåbsskål* og *÷beklædning* til prædikestolen).⁷⁸

Fontehimmel (fig. 43), o. 1690, af fyr, rigt udkåret i bruskbarek stil. Himlen er sekssidet, frisen ledsaget af flammelister og en gennembrudt blad-

Fig. 40. Dåbsskål, 1719, udført af Peder Nielsen Satterup, Fredericia, som en gave fra kommandant, oberst Chr. Liebman Legel og hans hustru F. Legel (s. 319). Foto HW 2005. – *Baptismal bowl, 1719, made by Peder Nielsen Satterup, Fredericia, as a gift from the commandant, Colonel Chr. Liebman Legel and his wife F. Legel.*

bort. Herover hæver sig en vældig svajet baldakin, kronet af Kærligheden i skikkelse af en stående kvinde med et lille nøgent barn på sin venstre hånd. Foran baldakinen bærer gesimsen topstykker i form af bruskværk med en højoval laurbærkrans; kun en af disse rummer et udkåret motiv,

Fig. 41. Dåbsskål, 1719, udsnit med våbener for kommandant, oberst Chr. Liebman Legel og hans hustru F. Legel (s. 319). Foto AM 2006. – *Baptismal bowl, 1719, with arms of the commandant, Colonel Chr. Liebman Legel and his wife F. Legel.*

Jesu Døb i Jordanfloden (fig. 44). På gesimsens hjørner løber bruskværket op i konsolmasker, som bærer yderligere seks dydefigurer. Regnet fra dåbsscenen ses med uret: Retfærdigheden (fig. 44), Sagtmodigheden, Troen, Klogskaben, Håbet og Mådeholdet (fig. 44). I baldakinens stød ligger der yppige kvindehermer (fig. 44), og foroven samles alt i et sekssidet led med bladværk og flammelister som basis for topfiguren. Himlens loft er fornyet 1820, da snedker N. Diech påsatte en stjerne med Gudsøje.⁸² Bemalingen er siden en istandsættelse 1936 himlens oprindelige, dog noget opmalet og afstemt efter de samtidigt afdækkede farver på prædikestolen. Grundtonen er hvid og grå med især røde og grønne indslag. Oversidens panel har påmalet blad- og bruskværk. Himlen fik 1902 den samme kulørte og noget 'tunge' nymaling, som inventaret i øvrigt.

†*Beklædning* til fonten. 1690 nævnes et omhæng omkring fonten med en serviet dertil, skænket af Margrethe Beenfeld Mathias Limes (jf. †alterklæde).⁶

(†)*Krucifiksgruppe*, o. 1690, se (†)korskranke og prædikestol.

Korskranken, fra 1861, er et gelænder med drejede balustre og profileret håndliste. Den afsluttes imod korindgangen med to piedestaler, hvis sider

har hammerfyldinger og kannelering i oval form. Bemaling i to nuancer af gråt. På piedestalerne står gerne alterstagerne nr. 3.

En (†)korsranke bar Christian V's og Charlotte Amalies navne og var formentlig opsat o. 1690.⁷⁴ Den bestod øjensynligt af et gitter med snoede søjler og på gesimsen midt for en krucifiksgruppe, der nu kroner prædikestolen. De kongelige navnetræk nævnes i Danske Atlas 1769, da 'sprinkelværket for koret' sagdes at være bekostet af købmand Hans Markusen.⁷⁴ 1820 ses det, at man da var i færd med at 'nedsænke' skillerummet mellem kor og skib, dvs. at gøre det lavere. Det forfaldne 'bræddeværk' (panel) under 'pillerne' skulle borttages, ligeledes alt løvværk, 'tillige med de lemlæstede figurer' (krucifiksets sidefigurer), der 'begge tilhører kirken'.⁶

Det fremgår altså, at skranken blev nedskåret derved, at underdelen under søjlerne blev fjernet. En del heraf blev herefter opsat på bagsiden af prædikestolen (fig. 76), hvor der findes 1 plus 2½ bruskværksarkader, 128×105 cm, opsat over hinanden.⁸³ De flade bueslag hviler dels på spinkle bruskpilastre, dels på kraftigere pilastre med bruskmåske og en glat plint. De sidste ses også foroven støttende midt i arkaden under en vilter

Fig. 42. Dåbsfad, 1685, skænket af Frans Kras til \dagger Danske Kirke (s. 319). Foto HW 2005. – *Baptismal dish, 1685, a gift from Frans Kras to \dagger Danske Kirke.*

Fig. 43. Fontehimmel, o. 1690. (s. 319). Foto AM 2004. – *Font canopy from c. 1690.*

maske, der danner en art midtkonsol. Sviklerne smykkes her af englehoveder, mens de i øvrigt udgøres af frugtbundter. Træet er egetræsmalet siden 1866, da man ønskede at få malet 'noget nyt trægalleri' bagved prædikestolen.⁶ Da fandtes der også fæstnet bag prædikestolen to ca. 125 cm høje figurer (de ovennævnte sidefigurer), som også anes på et interiør af kirken set mod vest 1859 (fig. 57). Her ser man også korskranken, som den fremtrådte efter 1820, et næsten mandshøjt gitter med snoede søjler af barokkarakter, der stod direkte på gulvet. Og på et samtidigt interiør imod øst (fig. 25) ser man foruden krucifikset, der var sat øverst på prædikestolen, i forgrunden (under orgelpulpituret) to ret store, snoede \dagger søjler med postamenter, der også stammede fra korskranken.

Det forekommer nærliggende, at en lang række arkader, som de på prædikestolen bevarede, har dannet den oprindelige skrankes underdel, mens \dagger gitterværket stod ovenpå og de to større \dagger søjler flankerede korindgangen. På gesimsen herover må man dels tænke sig de kongelige \dagger navnetræk, dels krucifikset, kirkens korbuekrucifiks, med

Fig. 44. Fontehimmel o. 1690, udsnit med relief af Jesu Døb (s. 320). Foto AM 2004.
– *Font canopy from c. 1690, detail, the Baptism of Christ.*

dets flankerende sidefigurer af Maria og Johannes. Til arrangementet efter 1820 hørte der klassicistiske \ddot{T} vaser på gesimsen (jf. fig. 57) og ved korrappen to høje \ddot{T} søjlepostamenter, der bar et sæt kandelabre (jf. s. 317). Figurerne af Maria og Johannes, der 1948 opbevaredes dels i sakristiet, dels i ligkapellet,⁸⁴ er siden 1996 forenet med krucifikset øverst på prædikestolen (fig. 50).

PRÆDIKESTOL M.M.

Prædikestol (fig. 45), med årstal »1690«, et meget velskåret og velkomponeret arbejde i akantusbarok udført af eg og blødt træ (de fleste udskårne dele). Den store og rigt udskårne prædikestol er seksidet med en tilsvarende, mægtig himmel. Kurven har imod kirkerummet fire fag med hammerfelter, der rummer figurer af evangelisterne, fra nord: Mattæus, Markus (fig. 48), Lukas og Johannes. Felterne flankeres på hjørnerne af nedhængende blomsterklaser. Lignende bladværk med druer og frugter pryder det svajede postament, og gesimsen ledsages af akantusløv. Nedentil afslutter gennembrudte

hængestykker af akantusløv, det ene med en monstrøs maske, en såkaldt 'bladmand' (fig. 47).

Prædikestolskurven hviler på en underbygning, der nederst samles i en bærefigur i form af Skt. Peter stående med bogen i venstre hånd og den højre samlet om en nu manglende nøgle. Over hans hoved ligger en krans af akantusblade, og derover et ankerstykke bestående af tre mod nord, vest og syd rettede englehoveder med brusende vinger. Over de to sidesatte hoveder (i nord og syd) udspringer en slynget laurbærranke, der omfatter hele prædikestolens underdel, og som over det midterste englehoved danner en gyngende for tre glade putti (fig. 46), der har hænderne løftet over hovederne og således legende foregiver, at de er med til at bære stolen.

Opgangen, fra syd, har panel, som fortsætter kurvens, dog med lidt mindre skråfelter, der rummer figurer af Moses (i nord, noget suppleret) og Aron. Mens der fra koret er åben adgang til opgangen, er der fra skibet en låge med former som kurv og opgang; feltet er dog her tomt og flankeres af vasepilastre med bedende engle.

Fig. 45. Prædikestol, 1690 (s. 322). Foto AM 2006. – *Pulpit, 1690.*

Prædikestolens rygskjold (fig. 49) er et panelværk med årstallet »Anno 1690« (versaler) i et skriftbånd over en kvadratisk fyldning med en svulmende blomst. Den flankeres af store keruber i frifigur, der står på akantuskonsoller og bærer himlens seksidede polygon. Dens fem sider ud imod kirkerummet ledsages af akantus og kronens af topstykker i form af gennembrudt storakantus med frugtranker omkring et centralt englehoved. Disse topstykker var oprindeligt af blødt træ og måtte fornyes 1936. Et af de gamle og dele af to andre er i behold og findes nu i Fredericia Museum (inv.nr. 1780).

Øverst på himlen står der, foran en svunget gavl, en monumental *krucifiksgruppe*, den korsfæstede mellem sørgefigurer af Maria (i nord) og Johannes (fig. 50), der stammer fra kirkens nogenlunde samtidige korsranke (jf. ovf.). Kristusfiguren, af renæssancens kraftige type, hænger i udstrakte arme med velsignende hænder. Hovedet er kun en anelse sænket, øjnene lukkede, lændeklædet vilt med 'flosset' snip, og højre fod er lagt over den venstre. Korset er glat med trekløverender, og sørgefigurerne indtager traditionelle positurer, Johannes med sin bog i venstre hånd, pegende bevæget op imod Jesus.

Fig. 46. Prædikestol, udsnit med 'bærende' putti (s. 322). Foto AM 2006. – 'Carrying' putti, detail of pulpit, 1690.

Fig. 47. Prædikestol, 1690, udsnit med akantusløv og 'bladmand' (s. 322). Foto AM 2006. – *Acanthus foliage with 'green man'*, detail of pulpit, 1690.

Himlens loft prydes af akantusløv omkring et seksidet midtfelt med nedhængende Helligåndsdue. En høj *læsepult* med akantusskæring er fra 1872.⁶

Bemalingen er i et vist omfang den originale, fremdraget og suppleret 1936. Grundfarven, en egetræsådring, går dog ikke længere tilbage end 1800-tallet. Figurer og bladværk står hvide og grå med røde og grønne indslag, og i himlens midtfelt er bunden blå. 1700 betales Johan Schultz for at staffere prædikestolen.

Den overdådige billedskæring peger imod Sønderjylland, især imod arbejder af Anton Günther Frese i Augustenborg, hvis prædikestol i Møgel-tønder Kirke har en tilsvarende rig ansamling af bærende englebørn. Men englene i Fredericia savner bl.a. Freses karakteristisk fremstående kinder.⁸⁵

1691-92 nævnes et stort *†timeglas* ved den søndre side af prædikestolen, skænket af 'den forrige skolerektor Jørgen Seerup'. Tillige omtales en *†lysearm* til tvende lys ved den nordre side af prædikestolen, foræret af Hinrich Richter (jf. *†flaske* til sygesæt, *†lysearm* nr. 4 og *†gravkapel* 1715). En *†beklædning* til prædikestolen var skænket o. 1700 af oberstinde F. Legel (jf. *†alterstager* nr. 2 og *dåbsskål*). Den var af rødt fløjl med guldgalon, men blev siden farvet sort. 1734 nævnes en tilsvarende men violet beklædning, og 1802 indkøbte man, efter auktion over en af de gamle, en ny beklædning af rødt fløjl.⁶

1820 forsynede snedker N. Diech Moses med en stok, en halv fod, en næse og et horn. Og bag på stolen fæstnedes nogle dele fra kirkens barokke (†)alterskranke (jf. ovf.), der blev malet 1866 samtidig med, at en snedker betales for en ikke specificeret 'forandring ved prædikestolen'.⁶

1902 maledes prædikestolen som det øvrige træinventar med kraftige farver, der måtte vige for de nuværende ved en istandsættelse, som foretoges under tilsyn af Nationalmuseet 1936.⁸⁶ Sin nuværende fremtræden har prædikestolen fået 1996, da krucifiksets sidefigurer fik plads på lydhimlen.

Til prædikestolen hører en *stol* i barokstil (fig. 51), formentlig fra 1701 og identisk med en da udført stol 'til prædikestolen',⁶ der har skullet aflaste sognepræst Christen Sørensen Borchs ben under prædiken. Den er af fyr med sæde af genbrugt panel, 90 cm høj. Stolen fremtræder høj-

Fig. 48. Prædikestol, 1690, udsnit med evangelisten Markus (s. 322). Foto AM 2006. – *The Evangelist Mark, detail of pulpit, 1690.*

Fig. 49. Prædikestol, 1690, udsnit med rygskjold, keruber og Helligåndsdue (s. 324). Foto AM 2006. – *Pulpit, 1690, dorsal with cherubs and Dove of the Holy Ghost.*

benet med glat sarg og et helt lavt ryglæn, der fortil har en bredrektangulær profilfyldning af renaissancekarakter. Benene er drejede i spinkel balusterform og har forneden fire stivere med nedre udsvæfning. Sædet er glat og som hele stolen lidt bredere fortil end bagtil (49 og 45 cm). Træet har en slidt egetræsfarve fra 1800-tallet med spor af ældre sort. På sædets bund ses malet et fragment af en korsfæstelsesscene fra baroktiden (fig. 59), der er beskrevet nedenfor som (†)maleri nr. 1).

Det taler imod en oprindelig genbrug, at maleriet i givet fald ville have været helt nyt. Snarest er stolen identisk med en 1815 nævnt 'overtrukken skammel til prædikestolen'.⁶ Dens betrukne sæde kunne da være blevet udskiftet med det nuværende snart efter – i øvrigt netop på en tid, da kirkens gamle †malerier blev taget ned.

Stole af denne art er usædvanlige, men som sidestykke kan nævnes en lignende i Rone Kirke på Gotland, hvor den har haft samme funktion.⁸⁷ Karakteristisk er ikke blot de høje ben, men også det lave ryglæn, der jo ikke skulle være alt for synligt for menigheden. Stolen er fundet 2001 under oprydning i kirken, og den står nu op imod korets østvæg nord for alteret.⁸⁸

Fig. 50. Prædikestolens himmel med krucifiksgruppe, der stammer fra kirkens (†)korskranke fra o. 1690 (s. 321f., 324). Foto AM 2006. – *Pulpit, canopy with Calvary group that once belonged to the (†)chancel rail.*

STOLEVÆRK

Stolestaderne, fra 1861, har fyldingsryglæn og smalle, men kraftige plankegavle, hvis forsider er udstyret med volutformede armlæn. Langs skibets vægge står seks tilsvarende, men kortere bænke. Bemaling fra 1996 i rød dodenkop. I koret står et antal nyere løse stole.

De ældre †*stolestader* er ret dårligt belyst og var længe så uregulerede, at det gav anledning til stadige stridigheder om pladserne i de to rader. Tildelingen af stole kunne åbenbart dels ske efter alder, dels efter anciennitet og arvet hævd, dels efter hvor meget tiende man betalte. Af en strid imellem Stoustrups bønder 1713-14 synes at fremgå, at der kun var afsat en enkelt 'karlestol' til alle landsbyens 21 mænd (jf. historisk indledning).⁴

En mere fast orden indførtes 1725. Magistraten og dens fruer skulle have plads i skibets forreste stol, byfogeden og hans familie i den anden. I de øvrige stader forordnedes en graderet betaling

for de otte pladser, der afsattes i hver bæk, således at de yderste og fineste var væsentlig dyrere end de inderste ved væggen.⁸⁹ Byens bedste folk havde allerede ved denne tid i væsentlig grad trukket sig tilbage i lukkede stole i form af private loger (jf. ndf.).

En ny ordning for stolene indførtes atter 1820. De to forreste i mandssiden blev da fripladser for den lærde skoles disciple, mens de tilsvarende to stole i nord skulle stå til rådighed ved barnedåb og bryllupper. Stolene bagved, nr. 3-18, inddeltes i tre priskategorier – dog undtaget dem, der brugtes af Ullerup Sogns beboere, idet disse betalte tiende.⁹⁰

Kort før stoleværket blev kasseret 1861 udførtes der 1859 et par tegninger, der viser den daværende fremtræden (fig. 25, 57). Staderne synes da at have været fra 1700-tallet med plankegavle, der oventil havde et par tværlister og en afrundet afslutning. Herimellem var der låger med to glatte fyldinger og udsvejfet afslutning. Bænkene havde overalt fyldingsryglæn og salmehylder. Betaling

for stolepladser ophørte med stadernes udrangering 1861.⁶

1701 forfærdiges to †*bænke til disciplene* i koret, og 1815 nævnes en †*brudeskammel*, der normalt var hensat i sakristiet.⁷⁸

†*Løse stole*. 1701 indkøbtes 18 alen træ og syv drejede knapper, dels til den bevarede stol til prædikestolen (jf. fig. 51), dels til to andre 'skamler' til alteret og skriftestolen. Stolene skulle betrækkes med læder.⁶ 1894 leveredes otte polerede stole med 'amerikanske sæder', og 1908 anskaffede man otte stole til de lukkede stole.⁶⁹

En *præstestol* er indrettet 1861 i rummet bag altertavlen. Det er afskildret i nord og syd med 2,5 m højt panel, der har pålagt frise og profilgesims. Døre i nord og syd, den sidste med afrundet gerigt. Egetræsmalet.

Fig. 51. Stol, udført 1701 til præstens brug på prædikestolen (s. 325, 327). Som sæde er genbrugt en rest af et (†)maleri (nr. 1) af Jesus på korset (fig. 59), der var skænket 1699 af sognepræst Christen Borch og hans hustru Johanne (s. 336). Foto AM 2006. – *Chair, made in 1701 to be used by the preacher in the pulpit.*

†*Præste- og skriftestole*. 1768 indsattes en bæk, 1773 en lænestol, i sognepræstens skriftestol, således benævnt til adskillelse fra kapellanens. Når en af skriftestolene 1781 kaldtes den nordre, tyder det på, at stolene har stået nogenlunde i en linje nord-syd, enten nord og syd for alteret eller nord og syd for korindgangen. 1815 nævnes en læderbetrukket stol i kapellanens skriftestol, og 1852 købte man en lænestol af poleret bøgetræ.⁷⁸

†LUKKEDE STOLE OG PULPITURER

†*Lukkede stole og pulpiturer*. Kirkerummet kom i løbet af 1700-tallet i betydelig grad til at leve op til tidens ideal om en 'teaterkirke' med loger opsat langs skibets vægge. Disse indretninger blev helt fjernet 1861, men to tegninger af kirkens indre fra 1859 viser logerne, nogenlunde som de havde fremtrådt siden 1756 (fig. 25, 57). I vest fandtes der siden 1696 et meget stort pulpitur med kongestol midtfor og loger over hinanden – foruden en overetage med orglet. Langs skibets sidevægge var 1742 opsat gallerier af lukkede stole, og over de nordre fandtes siden 1756 to pulpiturstole med afskårne hjørner. Følgende gennemgang er så vidt muligt kronologisk.

Den vistnok ældste lukkede stol var toldforvalter Peder Skovs, som han 1691 fik tilladelse til at bygge til gengæld for den altertavle, han havde skænket kirken (jf. denne og †muret begravelse nr. 1). Stolen omtales som et pulpitur, som han fik lov at bygge for egen regning ved skibets nordside 'inden for den store kirkedør', hvorfra der skulle være 'fri adgang og trappe'. Ingen måtte fremover bygge pulpiturer, der kunne hindre ud-sigten.¹¹

1696 opførtes i skibets vestende et stort pulpitur med fremspringende *kongestol* og loger i to etager, hvortil kom en overetage med pladser ved siden af orglet (fig. 57). På facaden, utvivlsomt på selve kongestolen, fandtes Frederik IV's og dronning Louises navnetræk samt en latinsk indskrift, der fortalte, at pulpiturstolen var udført 1696 da gehejmeråd Edvard de Speckhahn var stiftamtmand.⁷⁴ Fyldingerne synes at have været

Fig. 52. Indre set imod øst fra orgelpulpitret. Foto H. Scharff 1866-75. – Interior viewed towards the east from the organ loft.

vekselvis ovale og rektangulære, og foroven synes overetagen at have været afskærmet med et tralværk. 1704 oplyser regnskaberne, at maler Johan Schultz anstrøg pulpituret med 'Kristi og de 12 apostles effigie', og 1759 malede Christen maler nogle 'løvværker' på det.

1727 bevilgedes det major Søren Brink (jf. †gravkapel) og sognepræst Jens Jensen Bergendal (jf. †maleri nr. 1) at måtte bygge et 'sirligt pulpitur' ved den nordre side på den vestre ende ved dåben over stolene. Pulpituret skulle have 'fri gang og dør' udefra.¹¹

De vistnok 17 lukkede stole, der optræder i registret 1730, må hovedsagelig have haft plads i det store vestpulpitur, hvor man ligefrem (1721) havde delt kongens stol i to og udlejet dem hver

for sig, da kongen jo så sjældent var til stede. Selv ovenpå ved orglet var der 1730 indrettet lukkede stole, så der reelt fandtes loger i hele tre etager. Andre lukkede stole havde plads langs skibets vægge; heriblandt de to nævnte i nord, hvor der også var loger for rektor Tobias Bøtcher og provstinde Anne Margrethe Borchs.⁸⁹

1742 opførtes langs skibets vægge to lange *gallerier af lukkede stole* (fig. 25, 57), 'kirken såvel til sir som til nytte'. Man gennembrød mure til døre fra kirkegården, og udenfor blev der lagt stenbro til de nye indgange.⁶ Stolene, der var hævet et par trin over skibets gulv, havde op imod 20 vinduesåbninger ud mod midtskibet og to ved enderne. Under vinduerne var der glatte fyldinger, og foroven kantede en profilgesims det

Fig. 53. Indre set imod øst. Foto AM 2006. – *Interior viewed towards the east.*

flade, let bagudskrånende tag. I forbindelse med stolens udlejning 1743 ansøgte apoteker Folkmar Holm om uden auktion at få overdraget en bestemt stol med egen indgang. Det ville, mente han, gavne roen i kirken, da det undertiden hændte, 'at jeg, ved og under prædikenen, kan blive hentet såvel til syge som hjem for at præparere medikamenter'. Stolen bevilligedes imod at apotekeren betalte 8 rdlr. i indfæstning og 3 rdlr. i årlig leje.⁹¹

Når antallet af lukkede stole herved kun steg til 22, skyldes det naturligvis, at det nye galleri havde fortrængt en række ældre stole.⁸⁹ 1756 blev der afholdt licitation over yderligere to pulpiturstole, der skulle 'sidde i muren over de andre' i skibets nordside.⁶ Disse loger (fig. 25, 57), der hvilede

på to spinkle søjler, havde afskårne hjørner og 12 vinduer, af hvilke de seks vendte ud imod rummet. Herunder var der panel med arkadefyldinger over et postament med rudefyldinger. I regnskaberne betegnes disse loger gerne som 'hængestole'.⁶

Antallet af lukkede stole var herefter 24 og steg snart efter til 28.⁸⁹ 1756 hed det, at frøken Sehested, der hidtil havde haft tjeneste ved det kongelige hof, gjorde brug af kongestolen.¹¹

1820 satte en snedker 'nye forsider' på nogle af logerne, og de lukkede stole under orglet blev ført i flugt med dem ovenover. 1825 blev en lukket stol 'nedbrudt', men med tiden kneb det stadig mere med udlejningen. Alle lukkede stole og pulpiturer fjernedes 1861.⁶

Fig. 54. Pengekiste, o. 1690, med tre rum (s. 330). Foto AM 2006. – *Chest for oblations, c. 1690.*

MØBLER OG PENGEBEHOLDERE M.M.

Særlige †*rumindretninger*. 1815 var *sakristiet* møbleret med et bord af fyrretræ, to læderstole og en stol uden læder.⁶

Inventariet 1690 anfører en †*kiste* af fyrretræ til at forvare messeklæderne i. Den var skænket af præsident Andreas Winterberg og nævnes endnu 1815, da den var malet blå.⁶

Pengekiste (fig. 54) o. 1690, af egetræ med brede jernbeslag og dobbeltlås, 38×32 cm, 18 cm høj. To indvendige låse mangler, ligeledes overfaldslukkernes. Låget har et lille håndtag til transport og tre pengetragte, der hver for sig kan lukkes med overfaldslukker. Indvendig har skrinet tre rum svarende til de tre tragte. Det står med en mørkebrun egetræsmaling fra 1861. Blokken nævnes tidligst i inventariet 1690 som et lille beslået skrin med tre rum til at forvare tavlepenge i. Opsat i skibets nordvesthjørne.

†*Pengeblokke*. 1690 forfærdigede Frederik klejnsmed en lille blok til kirkens tavlepenge. Natten mellem 29. og 30. nov. 1715 brød tyve igennem syddøren og stjal pengeblokken med hele dens indhold; den fandtes senere på marken med en sonderbrudt lås, der derpå måtte repareres.⁶

†*Pengetavler*. 1690 nævnes en 'åben tavle med sølvbjælder', der 1711 måtte limes og nymales af Michael Printz; 1773 var tavlen ubrugelig. 1737 skænkede Henrik Lindemann en tavle af træ med sølvbeslag og sølvklokke. Foruden denne fandtes

1815 to grønmalede tavler, som var bekostet af kirken.⁷⁸ 1835 måtte Lindemanns tavle udgå på grund af ælde, og den erstattedes med ny, som blev malet af malermester S. P. Lütgens.⁶

**Klingpung* (fig. 55), o. 1775, 115 cm lang, med fyrreskaft, dølle og ring af tin, samt en metalforet pose af rødt fløjl. Pungen var ifølge inventariet 1815 skænket af 'kaptajninde Lassen'.⁷⁸ Siden 1963 i Fredericia Museum (inv.nr. 7367).

†*Klingpunge*. 1690 nævnes to 'klingbeutler', og 1815 ud over den bevarede endnu en, der ligeledes var skænket af 'kaptajninde Lassen'. De kaldtes 1719 nye.⁶

**Pengebøsse*, o. 1875, af jernblik, 27 cm høj, med pengetragt og vægskjold til ophæng. Siden 1963 i Fredericia Museum (inv.nr. 20001-123).

Dørfløje. 1) Formentlig 1709, mellem kor og sakristi, med 'flammet' dekoration, 212×105 cm, i samtidigt profilgerigt. Låsetøjet er nyere, og fløjen står siden 1861 egetræsmalet. 2) Formentlig 1820, to portfløje med dør i vestportalen, 290×220 cm. Udvendig har fløjene under en kraftig kannele-ring profilfyldinger mellem hjørneknopper. Indvendig er stiverne profilerede, træet skrubhøvlet og de svære nagler vegnede (bukket ind i træet). Lås og gangjern er oprindelige. Grå bemaling med sorte jern. 3) 1861, fløjedøre i skibets vestindgang under orgelpulpituret, 222×182 cm. Fløjene har hammerfyldinger, det kraftige gerigt en frise med flankerende rudebosses. Bemaling som orgelpulpituret; i frisen over døren læses i forgyldt fraktur på sort bund: »Ære være Gud i det højeste!«.

Fig. 55. Klingpung, o. 1775, skænket af 'kaptajninde Lassen' (s. 330). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Collection bag, c. 1775, donated by 'the wife of Captain Lassen'.*

ORGLER

1) (Fig. 56), 1929, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby,⁹² med genanvendelse af orgelfacaden og diverse pibemateriale⁹³ fra Torgel nr. 3.⁹⁴ Den oprindelige disposition, med 32 stemmer og én transmission, to manualer og pedal, lød:⁹⁵

<i>Manual I</i>	<i>Pedal</i>
Gemshorn 16'	Principal 16'
Principal 8'	Subbas 16'
Rørfløjte 8'	Bordun 16'(transmission)
Quintatøn 8'	Principal 8'
Fugara 8'	Gedakt 8'
Oktav 4'	Violoncel 8'
Spidsfløjte 4'	Choralbas 4'
Quinte 2 ² / ₃ '	Flachfl. 2'
Oktav 2'	Rauschquint II
Terz 1 3/5'	Bombarde 16'
Mixtur IV	
Trompet 8'	

<i>Manual II</i>
Bordun 16'
Hornprincipal 8'
Gedakt 8'
Fl. harm. 8'
Aeoline 8'
Vox celeste 8'
Fløjte 4'
Quintatøn 4'
Flautino 2'
Sesquialtera II
Oboe 8'
Tremulant
Svelle

Klokkespil. Kopler: II-I, II 4'-I, II 4'-II, I-P, II-P, II 4'-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. Manual II's pibeværk udbygget til g^m.⁹⁶ 2 frikombinationer, generalkoppel, tutti, afstiller for håndregistrering, kollektiv rørværksafstillere, separate rørværksafstillere, afstiller for 16' i man., afstiller for Mixtur, generalcrescendo. Pneumatisk aktion, keglevindlader. Elektrisk blæser.

Dispositionen var udarbejdet med assistance fra domorganist N. O. Raasted, København,⁹⁷ og repræsenterede, sammen med orglet i Skovshoved Kirke (Københavns Amt), Frobenius-firmaets forsigtige tilnærmelse til Orgelbevægelsens barokinspirerede idealer. I 1952 blev dispositionen, som så mange andre på denne tid, revideret i henhold til Orgelbevægelsens æstetiske dogmer. Man gik dog nænsomt til værks og bibeholdt hovedparten

af de romantiske stemmer. Arbejdet udførtes af Th. Frobenius & Co.⁹⁸

Kort efter udnævnelsen af en ny organist 1967 indledtes en orgelsag med det formål at give kirken et større og mere tidssvarende instrument. Bag orgelfacaden fra 1861 opbyggedes et nyt rygpositiv med sløjfevindlade, og de tre eksisterende værker, der bibeholdt hovedparten af deres stemmer, opstilledes i et nyt orgelhus. I stedet for at bygge nye sløjfevindlader til samtlige værker, valgte man den mere diskutale udvej at bibeholde de pneumatiske vindlader og anlægge elektrisk traktur. Arbejdet udførtes 1979 af P. Bruhn & Søn, Aarslev.⁹⁹ Orglet havde herefter 40 stemmer og én transmission, tre manualer og pedal.¹⁰⁰

<i>Hovedværk (Manual II)</i>	<i>Rygpositiv (Manual I)</i>
Gemshorn 16'	Principal 8'
Principal 8'	Trægedakt 8'
Rørfløjte 8'	Rørfløjte 4'
Quintatøn 8'	Fugara 4'
Oktav 4'	Blokfløjte 2'
Spidsfløjte 4'	Quint 1 ¹ / ₃ '
Quint 2 ² / ₃ '	Mixtur III
Oktav 2'	Vox Humana 8'
Gemshorn 2'	Tremulant
Terz 1 ³ / ₅ '	
Mixtur V	
Trompet 8'	

<i>Svelleværk (Manual III)</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Principal 16'
Hornprincipal 8'	Subbas 16'
Gedakt 8'	Bordun 16' (transmission)
Aeoline 8'	Principal 8'
Vox Celeste 8'	Gedakt 8'
Italiensk principal 4'	Violoncel 8'
Dækfløjte 4'	Choralbas 4'
Flautino 2'	Mixtur IV
Sesquialtera II	Basun 16'
Scharf IV	Trompet 8'
Obo 8'	

Cymbelstjerne. Kopler: SV-HV, RP-HV, SV-RP, HV-P, SV-P, RP-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. 4 setzerkombinationer. Elektrisk aktion. Vindlader: RP sløjfevindlade, resten keglevindlader.

Efter endnu et organistskifte erkendte man det problematiske ved orglets forældede teknologi, og ved en ombygning og mindre udvidelse, udført 1997 af P. G. Andersen & Bruhn, Aarslev, blev keglevindladerne og den elektriske traktur

erstattet af sløjfevindlader og mekanisk traktur.¹⁰¹ Dispositionen omfatter herefter 44 stemmer og én transmission:¹⁰²

<i>Hovedværk (Man. II)</i>	<i>Rygpositiv (Man. I)</i>
Gemshorn 16'	Principal 8'
Principal 8'	Trægedakt 8'
Rørføjte 8'	Rørføjte 4'
Quintatøn 8'	Fugara 4'
Oktav 4'	Blokføjte 2'
Spidsføjte 4'	Quint 1 $\frac{1}{3}$ '
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	Mixtur III
Oktav 2'	Vox Humana 8'
Gemshorn 2'	Tremulant
Terz 1 $\frac{3}{5}$ '	
Mixtur V	<i>Pedal</i>
Trompet 8'	Principal 16'
	Subbas 16'
<i>Svelleværk (Man. III)</i>	Bordun 16' (transmission)
Bordun 16'	Quint 10 $\frac{2}{3}$ '
Hornprincipal 8'	Principal 8'
Gedakt 8'	Gedakt 8'
Aeoline 8'	Violoncel 8'
Vox Celeste 8'	Choralbas 4'
Italiensk principal 4'	Mixtur III
Dækføjte 4'	Basun 16'
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	Trompet 8'
Flautino 2'	
Terz 1 $\frac{3}{5}$ '	
Mixtur IV	
Fagot 16'	
Trompet 8'	
Obo 8'	
Tremulant	

Cymbelstjerne. Kopler: RP-HV, SV-HV, SV-HV (elektrisk alternativ), SV-RP (el.), HV-P, RP-P, SV-P, SV 4'-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. Setzeranlæg. Tremulanterne er regulerbare. Mekanisk traktur, elektrisk registratur. Sløjfevindlader.

På vestpulpituret, med centralplaceret spillebord i hovedorglets facadeparti.

Orgelfacade (fig. 56). Ved orglets bygning 1929 blev den udskårne facade fra 1861 (facade A) stående som en kulisser i pulpituretbrystningen. Længere inde på pulpituret opbyggedes et stort orgelhus med en ny facade (facade B). Ved ombygningen 1979 kasseredes facade B og det dertil hørende orgelhus. Et nyt rygpositiv opbyggedes med inddragelse af facade A, og resten af instrumentet opstilledes i et nyt hovedhus (facade C).

Facade A, 1861, er udført i nyrenæssancestil efter tegning af Carl Lendorf.¹⁰³ Den er sammen-

bygget med pulpituretbrystningens fremspringende midtparti og har en arkitektonisk opbygning med tre pibefelter. Det midterste, der er højere og bredere end sidefelterne, afsluttes af en topgavl med små bærende atlanter og allerøverst Frederik VII's kronede spejlmonogram. Broget bemaling; i topgavlen årstallet »Anno 1860«.

†Facade B, 1929, domineredes af store aluminiumsbronzerede og lakerede zinkpiber, opstillet i fem mitraformede grupper over et ådret panelværk. Hovedparten af prospektpiberne var stumme.

Facade C, 1979, tegnet af Rolf Graae, er tilpasset stilen og dimensionerne i Facade A. Udsmykningsdetaljer fra 1929-orgelhuset er genanvendt.¹⁰⁴

Orgelpulpitoret, fra 1861, er i nyrenæssancestil med en muret underbygning, hvorfra brystningen springer frem båret af volutkonsoller. Midtpartiets fem og sidebrystningernes to gange fem fag er uens brede og rummer hammerfyldinger kantet af kannelerede pilastre. Brogede farver. I midtfeltet læses med forgyldt fraktur på sort bund: »1857 den 21de Septbr. Besøgte Kong Frederik den 7de Trinitatis Kirke og skænkede da til Guds Ære og Menighedens Glæde Kirken dette Orgel, hvis Indvielse fandt sted den 29de Septbr. 1861 paa 18de Søndag efter Trinitatis«.

2) Kororgel, af standardtype, med fem stemmer, ét manual og pedal, bygget 1999 af P. G. Andersen & Bruhn, anskaffet til kirken 2005. Disposition: Manual: Gedact 8', Rørføjte 4', Quint 2 $\frac{2}{3}$ ', Principal 2', svelle. Pedal: Subbas 16'. Pedalkoppel. Manualstemmerne er opdelt i bas og diskant.

†ORGLER

1) 1695, bygget af Marcus Christensen.¹⁰⁵ Efter kontrakten skulle det have følgende disposition (ét manual med ni stemmer):¹⁰⁶

1. Gedact 8 fod	6. Octava 1 fod
2. Gedact 4 fod	7. Mixtur 3 Chor
3. Principal 4 fod	8. Gempt Regal 8 fod
4. Octava 2 fod	9. Schalmey 8 fod
5. Qvint 3 fod	

Hertil kom muligvis en cymbelstjerne.¹⁰⁷

Instrumentet var tilsyneladende af god kvalitet, eftersom regnskaberne ikke melder om reparati-

Fig. 56. Orgel, 1929, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby (s. 331). En facade fra †orgel nr. 3, 1861, er genbrugt. Foto Jens Johansen 1994. – *Organ built in 1929 by Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Organ case reused from †organ 1861.*

onsarbejder før 1792, hvor Hans Friedrich Oopenhagen, Rudkøbing, foretog en mindre reparation, der bl.a. omfattede en »trompet-stemme, eller Vox humana«, der i nogen tid havde været ubrugelig.¹⁰⁸ 1823 og 1832 repareredes instrumentet af hhv. Jürgen Marcussen og P. U. F. Demant.⁶ 1833 solgtes det til J. Jessen, der samme år leverede et nyt orgel til kirken.⁶

På vestpulpituret. 1820 opsattes et stakit rundt om orglet.⁶

Orgelfacaden, der rummede et antal prospektpi-ber, har formentlig været udført ganske enkel.¹⁰⁹ For at give det en mere præsentabel fremtoning lod man 1701 Emanuel Ernst Hofman fremstille to tavler med udskæringer i »Posturer« (figurer) i »lev-nedsstørrelse«, som blev sat ved hver side af orglet. De to »Skielderadtzer« maledes samme år af Johan Schultz. 1820 blev facadens orgelpiber forsolvet.¹¹⁰

2) (Jf. fig. 57), bygget af J. Jessen, Christiansfeld, og leveret 1833. I sit salgstilbud foreslog orgelbyg-geren, at instrumentet, der havde otte stemmer, ét manual og pedal, blev udvidet med en Subbas 16 Fod, hvorefter dispositionen ville blive:¹¹¹

Manual

1. Æolodicon 8 Fod
(forte og piano)¹¹²
2. Super octav 2 Fod
3. Principal 4 Fod
4. Gedacht 8 Fod
5. Rohrfløte 4 Fod
6. Sifflöte 2 Fod
7. Gemshorn 8 Fod

Pedal

8. Posaune 16 Fod¹¹³
9. Subbas 16 Fod

Den foreslåede udvidelse med Subbas 16 Fod blev senest 1834 bragt til udførelse.¹¹⁴ I de 28 år hvor orglet stod i kirken, blev det repareret flere gange af skiftende organister, orgelbyggere og andre hånd-

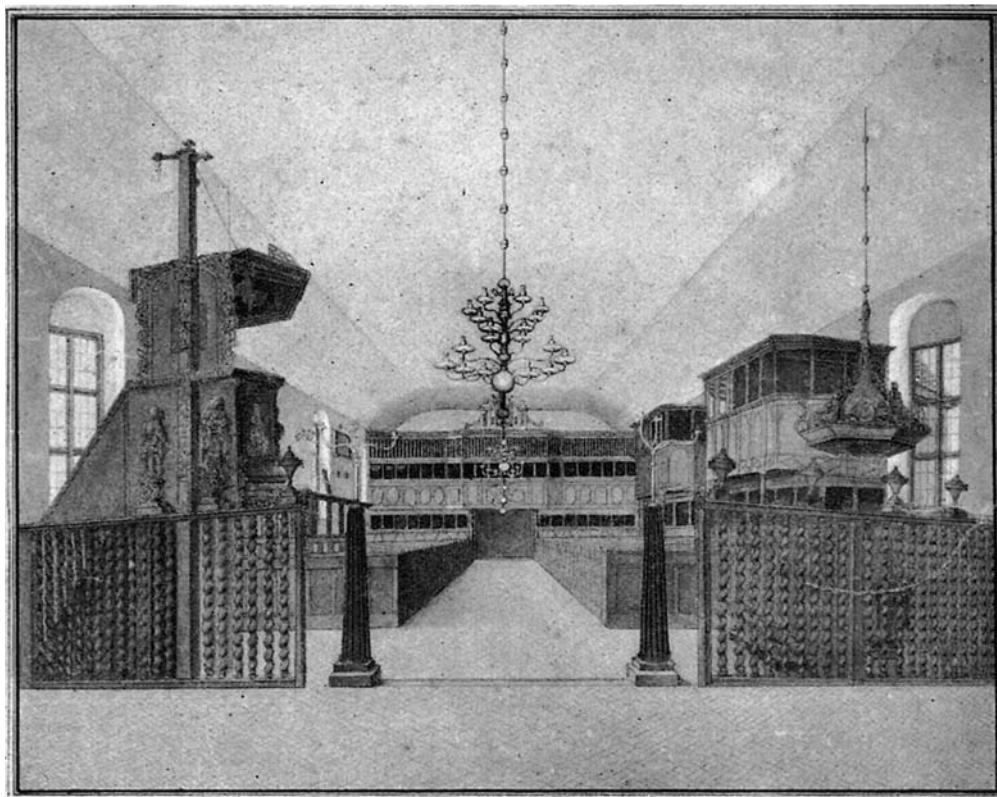

Fig. 57. Indre set imod vest, tegning af A. Møller 1859. Gengivet efter Hansen 1948. – Interior viewed towards the west, 1859.

værkere. I 1852 foretog orgelbygger J. Jacobsen, Haderslev, en istandsættelse af trakturen, vindladen og bælgene. Orglet, der hævdedes at være passende til en større landsbykirke, annonceredes til salg 1861. Det solgtes for 20 rdlr. til organist Dujardin, som i salgsperioden havde haft det opstillet i sit hjem.¹¹⁵

På vestpulpitur. Et gitterværk, beklædt med lyseblåt stof, var opsat omkring orgelværket.⁶

Orgelfacade. Orglet synes at have været af begrænset størrelse og har vel bortset fra den tilbyggede subbas nærmest fremtrådt som et positiv. I forbindelse med opstillingen i kirken blev det udstyret med to nye 'fløje' eller 'sidedestykker', der maledes på begge sider. Disse fløje kan i lighed med forgængerinstrumentets sidetavler have haft til formål at give facaden mere pondus i rummet. Endvidere kan de helt eller delvis have skærmet for udsynet til den tilbyggede Subbas, der må have stået opstillet bagest på pulpitu-

ret.¹¹⁶ En interiørtegning fra 1859 (fig. 57) viser en symmetrisk opbygget facadeopbygning, der synes at bestå af et midtfelt og fire lavere sidefelter. I siderne skimtes overkanten af de to omtalte sidefløje.

3) Skænket af Frederik VII, bygget 1861 af Knud Olsen, København.¹¹⁷ 15 stemmer, to manualer og pedal.¹¹⁸

Hovedværk

Bordun 16 fod
Principal 8 fod
Spitz-Flöite 8 fod
Octav 4 fod
Gemshorn 4 fod
Qvinte 2½ fod
Octav 2 fod
Trompeth 8 fod

Underværk

Gedakt 8 fod
Fugara 8 fod fra c
Flöite 4 fod
Vald-Flöite 2 fod

Pedal

Subbas 16 fod
Principal 8 fod
Gedakt 8 fod

Manualkoppel samt koppel HV-P.

Ved to omdisponeringer og udvidelser, foretaget 1902 og 1905 af hhv. Frederik Nielsen¹¹⁹ og Emil

Fig. 58. Indre set imod vest. Foto AM 2006. – Interior viewed towards the west.

Nielsen, Århus, forandredes klangen i senromantisk retning (18 stemmer):¹²⁰

Manual I

Bordun 16'
Principal 8'
Spitzflöte 8'
Salicional 8'
Oktav 4'
Quinte 2 $\frac{2}{3}$ '
Oktav 2'
Trompet harm. 8'

Manual II

Fugara 8'
Aeoline 8'
Voix Celeste 8'
Vox humana 8'
Gedacht 4'
Svelle

Pedal

Subbas 16'
Principal 8'
Gedacht 8'
Violoncel 8'
Bombarde 16'¹²¹

Orglet, der havde spillebordet placeret ved orgelhusets søndre side, hørte sammen med den

eksisterende facade A og stod på det ligeledes bevarede orgelpulpitur (fig. 56, jf. ovf.).¹²²

TAVLER OG MALERIER

Salmenummertavler, 1902, seks ens, 98×69 cm, hammerformede, i renæssancestil med vegetativ profilramme og plader med påmalede tal. Broget bemaling fra 1902.

†*Salmenummertavler*. 1690 nævner inventariet en stor tavle med udskåret ramme omkring til 'at skrive salmer på, som skal synges i kirken'. 1719 sad en salmenummertavle på orglet, og 1783 blev en stor og to mindre nummertavler malet sorte, ligeledes 'brikkerne', der fik hvide numre. 1815 nævnes tre tavler til at skrive salmerne på og dertil seks, der var forsynet med nummererede brik-

Fig. 59. Fragment af (†)maleri, Jesus på korset, skænket 1699 af sognepræst Christen Borch og hans hustru Johanne. Nu genbrugt som sæde i stol fra 1701 (s. 325, 336, jf. fig. 51). Foto AM 2006. – *Fragment of (†)painting 1699, the Crucifixion, a gift from vicar Christen Borch and his wife Johanne.*

ker.⁷⁸ 1841 udførtes fem nye tavler, der males af maler S. P. Lutgens, og som 1859, for de tres vedkommende, var opsat skråt på de lukkede stoles gesimser (fig. 25).⁶

En *†præsterækketavle* kunne 1769 læses på altertavlens bagside, med 'præsternes navne fra kirkens stiftelse'.⁷⁴

(†)Maleri, 1699, Jesus på korset, skænket af sognepræst Christen Sørensen Borch og hans hustru Johanne Sørensdatter (jf. s. 309). Kun et lille fragment er bevaret, et stykke trapezformet panel (olie på træ), nu genbrugt i en stol til præsten selv på prædikestolen (fig. 51 jf. s. 325). Det malede felt, 41×34 cm, omfatter foroven maleriets afslutning. Man ser th. den korsfæstedes venstre hånd, fornaglet og sammenknyttet. En tilhørende del af armen er nedadrettet, hvorfor korsfæstelsen må have tilhørt den type, hvor figuren hænger i næsten lodrette arme, som det ses hos Rubens og Van Dyck. Til venstre herfor er bevaret højre halvdel af korssets seddel med Pilatus' ord (Joh. 19,19): »[Ie]sus/[naz]are/[nus] Rex/ [Iud]æo/ [ru]m« (Jesus af Na-

zareth, jødernes konge). Maleriets baggrund er sort, hudfarven lys med rødt blod, og sedlen har sorte versaler på hvid bund. Korsfæstelser af samme type kan nævnes i Åbenrå Kirke (efter Rubens) så tidligt som 1642 (*DK Sjyll 1672ff.*) og i Ribe Skt. Katrine Kirke 1694 (*DK Ribe 766*).

Maleriet var et af to store, der anføres som skænkede af ægteparret (jf. †maleri nr. 1). Det omtales 1699 som 'et stort kontrafej af et krucifiks', der da blev opsat 'i kirkens nordre side' med ramme 'og vel beprydet'. 1719 blev det istandsat.⁶ 1727 havde sognepræst Jens Bergendal (1718-50) forfattet to latinske vers på tavler, af hvilke det ene skulle opsættes under Kristi Kors. Versene er gengivet i det københavnske skrift 'Nye Tidender om lærde og curieuse Sager' (1732), uden at det fremgår, om tavlen under korset på det tidspunkt var blevet opsat:

Noxia mens, ictu serpentis saucia, noxis

»Unde salus, rogitas: Unde Medela meis?

En! Tuus est, (et) cum Tuus est, qui pendet, Jesus,

Ille salus, noxis Ille Medela tuis.

De cruce pendentem fidens modò respice Jesum

Præq(ue) salutifera despice cuncta cruce:

Mors hæc Vita tibi, si credis; crede, triumphat

De styge, de mundo, de nece viva Fides.

Fac doleas peccata, Deo fecere dolores,

Et simul hac discas è cruce ferre crucem«. ¹²³

(Syndige sind, som er såret af slangens bid, du spørger: »Hvorfra kommer frelsen, hvorfra kommer lægemidlet mod mine synder?« Se: Jesus, der hænger her, er din frelse. Og eftersom han er din frelse, er han midlet mod dine synder. Se blot tillidsfuldt på Jesus, som han hænger på korset, og se ned på alt andet end det frelsebringende kors. Denne død er livet for dig, hvis du tror – du må tro, at den levende tro sejrer over dødsriget, verden, døden. Se til, at du føler smerte over synderne, de har voldt Gud smerte. Og lær samtidig af dette kors at bære korset.)

1741 gengiver værket Marmora Danica verset »på korset« i en kortere og noget afvigende udgave, formentlig den endelig opsatte form:

»De cruce pendentem, peccator, respice Christum

præq(ue) salutifera despice cuncta cruce:

Mors hæc vita tibi, si credis, crede, triumphat

De Styge, de Mundo, de nece viva Fides.

Fac, doleas, peccata Deo fecere dolores

Et simul hac discas è cruce ferre crucem«

J(ens) B(ergendal)«. ¹²⁴

Fig. 60. Indre set imod øst, akvarel af Johs. Kofoed 1912 (s. 337). – Interior viewed towards the east, 1912.

(Se til Jesus som han hænger på korset, synder, og se ned på alt andet end det frelsebringende kors. Denne død er livet for dig, hvis du tror – du må tro, at den levende tro sejrer over dødsriget, verden, døden. Se til at du føler smerte, synderne har voldt Gud smerte. Og lær samtidig af dette kors at bære korset).

1773 blev maleriet flyttet op i koret, og 1820 kasseredes det.⁶ Næppe længe efter er den bevarede rest blevet genbrugt, mærkeligt nok som sæde i en stol, som Christen Sørensen Borch selv havde fået lavet.

En *akvarel* (fig. 60) af kirkens indre, 28×36 cm, er signeret »Johs. Kofoed 2. 1. 1912«. Billedet, der har profilramme med forgyldt æggestavliste, er ifølge påskrift på bagsiden indkøbt i forbindelse med kirkens 300 års jubilæum 22. juli 1990. Op-hængt i sakristiet.

†*Malerier*. Kirken har haft en række malerier fra barokken, der ikke kan anføres i nogen helt sikker

kronologisk rækkefølge: 1767 oplyser præsten, at kirken ud over de sædvanlige ornamenter havde tre store skilderier, 'der just ikke er forfærdigede af de største mestre'.⁴⁷ 1769 opregner Danske Atlas tre malerier og henviser til 'flere sådanne prydelser'.⁷⁴ O. 1805 reparerede man det utætte våbenhusloft med 'to store skilderier, som hængte i kirken', og 1820 afhændede kirken nogle store malerier.⁷⁸

1) Skænket af sognepræst Martin Sørensen Borch og hans første hustru Johanne, måske 1699 svarende til det af parret skænkede maleri af Korsfæstelsen (ovf. nr. 1). Som dette kaldes maleriet stort. 1773 flyttedes begge malerier op i koret, og 1820 blev de kasseret.⁶

2) Skænket af Jacob Lobedanz og hans arvinger, måske som hans epitafium fra 1702 (†nr. 2), ophængt på korets sydmur ved begravelsen. Kasseret 1820.⁶

Fig. 61. Lysekroner nr. 1, o. 1600, skænket af Hans Bonnisen og Jens Bonnisen 1705 (s. 338). Foto AM 2006. – *Chandelier no. 1, c. 1600, a gift from Hans Bonnisen and Jens Bonnisen, 1705.*

3) Nævnt 1719 som skænket af salig Johan Banner. Maleriet hang da i sydsiden, ‘nederst’.⁶

4) 1736. Skænket af borgmester Hans Thomsen (jf. Tmuret begravelse nr. 4). Det forestillede ‘de saliges og fordømtes tilstand’ og hang over nordre kirkedør.¹²⁵

5) 1769 nævnes et billede af ‘den rige mand’ (og Lazarus), der var skænket af nogle skipper i Flensborg, Sønderborg og Åbenrå.⁷⁴

Bygningstavler, se s. 303 med fig. 20.

BELYSNING M.M.

Lysekroner. 1) (Fig. 61), o. 1600, skænket 1705 af Hans Bonnisen og Jens Bonnisen. Den fornemme renæssancekroner, 137 cm høj, har kraftig balusterstamme, kronende flakt ørn og tyve lysearme fordelt på to krans. De vandrette arme er S-svungne med en roset i det indre slyng og cirkulære flade skåle. Mellem lysekransene en mindre krans af små pyntearme, der har form af en art amazoner med skællet fiskekrop og -hale (fig. 62). Den relativ lille hængekugle er glat med

Fig. 62–63. Lysekroner nr. 1, o. 1600, detaljer (s. 338f.). Foto AM 2004. 62. Pyntearm i form af en lille amazon. 63. Løvehoved med delfinring i flaben. – *Chandelier no. 1, c. 1600, details. Ornamental arm in the form of a small Amazon. Lion's head with dolphin ring in its jaws.*

Fig. 64–65. Lysekroner, 1692. Foto AM 2004. 64. Nr. 2, skænket af Svend Mortensen og Else Jørgensdatter Tarsk (s. 339). 65. Nr. 3, skænket af byfoged Gregers Blichfeld og hustruerne Inger Sørensdatter og Maren Mikkelsdatter (s. 339). – *Chandeliers, 1692. 64. No. 2, a gift from Svend Mortensen and Else Jørgensdatter Tarsk. 65. No. 3, a gift from the town recorder Gregers Blichfeld and his wives Inger Sørensdatter and Maren Mikkelsdatter.*

en graveret indskrift i versaler: »1705 H Hans Bonnison oc Jens Bonnison«. Underst afslutter et prægtigt løvehoved med delfinring i flaben (fig. 63). Og øverst bærer den flakte ørn en hånd, der griber fat i kronens (fornye) ophæng. Ophængt midt i skibet. 1815 hang kronen som den midterste over skibets midtgang.⁷⁸

2) (Fig. 64), 1692, skænket af Svend Mortensen og Else Jørgensdatter Tarsk. Barokkroner, 103 cm høj, med balusterskaft, topfigur i form af en flakt ørn og to lysekrans med hver seks S-svungne arme. I armenes indre slyng ses et mandshoved, af hvis mund der vokser løvværk (en såkaldt 'bladmand'), i det ydre et lignende hoved med en puldet hat. Mellem lysekransene en lille krans med seks pyntearme i form af delfiner. Den store glatte hængeskål afsluttes af en vindrueklase og bærer den graverede versalindskrift: »Svend Mortensen Else JørgensDatter Tarsk haffver foreret til Gvds Hvsz Anno 1692«. Øverst kronens topfiguren af en hånd, der griber om kronens (fornye) ophæng. Ophængt østligst i skibet. Fra første færd hang kronen 'midt i kirken', 1815 østligst over skibets midtgang.⁷⁸

3) (Fig. 65), 1692, skænket af byfoged Gregers Blichfeld med hustruerne Inger Sørensdatter og Maren Mikkelsdatter. Barokkroner, 84 cm høj, med kraftigt artikuleret balusterstamme og en

krans af otte spinkle S-svungne lysearme med cirkulære lyseskåle. Foroven udgår fra stammen to kranser med pyntearme, de nedre formet som havfruer. Stor glat hængeskål med graveret kursivskrift: »Hans Kongel. May'z Byfoged Gregers Blichfeld med sine Hvstrver Inger Søren Daater Maren Michels Daater Anno 1692«. Ophængt i koret, lige nord for indgangen. Fra første færd hang kronen 'neden for korsdøren', dvs. østligst i skibets midtgang, 1815 som den vestligste over skibets midtgang.⁷⁸

4) (Fig. 66), 1712, skænket af (hattemager) Johan Nielsen og Else Larsdatter. Barokkroner, 88 cm høj, med balusterskaft og som topfigur Zeus ridende på ørnen med sin tordenkile hævet i højre hånd. De 16 lysearme er fordelt på to kranser med otte i hver, S-svungne med cirkulære godronerede skåle. Den store glatte hængeskål har indskrift med graverede versaler: »A(nn)o 1712 Johan Nielsen Else LarsDatter for ærret til Gvds Ærret (sic!)«. I kirkens vestende. Af skiftet 12. nov. 1728 fremgår, at Else Larsdatter som enke havde henlagt en kapital til 'nuværende og efterkommende klokkere i Trinitatis Kirken'. Disse skulle til gengæld være forpligtet til årligt ved hver julehøjtid at forsyne kronen med 16 tællelys.¹²⁶

5–6) 1936, to ens i barokstil, begge kronet af Kristus med sejrspanen. På hængeskålerne læses:

Fig. 66. Lysekroner nr. 4, 1712, skænket af Johan Nielsen og Else Larsdatter (s. 339). Foto AM 2004. – *Chandelier no. 4, 1712, a gift from Johan Nielsen and Else Larsdatter.*

»Reformations Jubilæum 1536 – 30 – 10 – 1936«. På orgelpulpituret, nord og syd for orglet.

7) 1938, udført som kopi af nr. 3. Hængeskuglen bærer versalindskriften: »Skænket Aar 1938 af Detaillist C. C. Løhdes og Hustrus Legat og Kammerassessor Baches Legat«. I koret lige syd for indgangen som pendant til nr. 3.

†*Lysekroner*. 1691-92 fandtes tre lysekroner i skibet, 1693 betales Jørgen billedhugger for at 'fly' de to mindste lysekroner i Lübeck.⁶

Lysearme. 1) (Fig. 67) formentlig fra 1673 og identisk med en af to lysearme, der blev skænket dette år af Henrik von Ahlen Goldschmidt. Armen er i renæssancestil, 34 cm lang, og har tværmarm med to lyseskåle. Mens hovedarmen udgøres af akantusløv med to 'bladmænd', prydes tværmarmen af delfiner og et midtspir. En cirkulær, profileret tvægplade, der endnu fandtes 1940 (foto i NM), er nu erstattet af et nyere vægophæng. I sakristiet. 1815 nævnes en 'liden støbt messing lysearm til tvende lys ved den nordre side', foræret af Henrik von Ahlen Goldschmidt 1673.⁷⁸

2) (Fig. 68) o. 1700, skænket af tolder Clemen Fyrop og hans hustru. Armen er 75 cm lang med S-svunget akantusværk og tre lys anbragt på en lignende tværmarm. Ved dens fæstnelse er påsat et skjold med giverinitialerne »CLF« og »AFW«. Lyseskålene er fornyede og armen har mistet sit tvægplade. Armen er den ene af et par, skænket af ægtefællerne (jf. †nr. 6). På korets nordvæg, østligst. 1712 havde armene plads i kirkens søndre del.⁶

*3) (Fig. 69) o. 1700, med cirkulær, profileret vægplade og to uafhængigt drejelige, slanke arme, 80 cm lange. De er S-snoede med manchetagtig påskruet akantus-bladværk og spinkle skåle, der svarer til vægpladen. Er formentlig identisk med en af de nedenfor anførte tlysearme. I Fredericia Museum (inv.nr. 7645).

4-11) 1936, syv ens messingarme udført efter forbillede af nr. 2 (jf. fig. 20) af bronzestøber G. Erstad-Pedersen, Århus (stempel). På skjoldet læses de graverede versaler: »Reformations Jubilæum 1536 – 30 – 10 – 1936«. Lysearmene er jævnt fordelt langs sidevæggene.

Fig. 67. Lysearm nr. 1, formentlig fra 1673, skænket af Henrik von Ahlen Goldschmidt til †Danske Kirke (s. 340). Foto AM 2006. – *Candle arm no. 1, probably made in 1673 as a gift from Henrik von Ahlen Goldschmidt to †Danske Kirke.*

Fig. 68. Lysearm nr. 2, o. 1700, skænket af tolder Clemen Fyrop og hans hustru (s. 340). Foto HW 2005. – *Candle arm no. 2, c. 1700, a gift from the customs officer Clemen Fyrop and his wife.*

†Lysearme. 1) 1673, en pendant til lysearm nr. 1, skænket af Henrich von Ahlen Goldschmidt. Nævnes sammen med til denne ved kirkens sydside.⁶

2-3) 1691-92 anføres en stor lysearm med to arme ved præstens skriftestol og en tilsvarende ved kapellanens skriftestol.⁶

4) 1691(?), nævnt 1815 som en dreven lysearm ved søndre side af kordøren, skænket af Rådmand Richter og hans hustru Ellen Lautrup 1691 (jf. †lysearm ved prædikestolen).

5) 1698, nævnt 1815 ved nordre side af kordøren; armen var skænket af sognepræst Christen Sørensen Borchs 2. hustru Anna Margarethe Anchersen.⁷⁸

6) O. 1700, den anden af to lysearme, skænket af salig tolder Clemen Fyrop (jf. lysearm nr. 2).

7-8) O. 1700, nævnt 1719 som to drevne lysearme, der var skænket af salig major Krabbe. 1790 afhændede kirken to ubrugelige drevne lysearme.⁶

9-10) 1775 tilgik der to små lysearme, en ved hver skriftestol.⁶

11-12) 1790 bekostede kirken to lysearme på orglet.⁶

†Ligbårer. 1691 betaltes for at forfærdige en ny ligbåre, og 1718 nævnes to ligbårer, den ene større og 'sirligere' end den anden (for den bedste be-

taltes da 2 slette dlr., for den ringere 1 slet dlr., 8 sk.). 1771 malede Anders maler 'nye ben og lister' på de fattiges ligbåre. 1811 og endnu 1911 havde kirken en stor og en mindre ligbåre.⁶

URE OG KLOKKER

Tårnuret er skænket 1883 af G. Geelmuyden og leveret af Bertram Larsen, København.¹²⁷ Værket, 72×35 cm, 65 cm højt, bærer på støbejernsstellet påskriften: »Bertram Larsen København«. Det er gråmalet og står i et samtidigt urhus helt oppe øverst i vestgavlen. Skiven, i gavlkappen udenfor, er cirkulær med forgyldte visere og sorte romerske tal på en lysegrøn bund. En forgyldt kvadratisk indfatning udgøres af bladværk og englehover i sviklerne.

Kirkens †tårnur fik 1691 et nyt tov. 1721 skaffedes nye trisser til lodkisterne ved sejerværket, og 1726 en ny urskive. 1728 blev tårnuret repareret af urmager Joachim Dilgast,⁶ og 1769 oplyses, at sejerværket (og skiven) var i den vestre gavl.⁷⁴ 1793 havde urets vægt slået loftet over orglet i stykker, hvorfor snedker Peder Ibsen måtte sætte det i stand.⁶

Klokker. 1) (Fig. 70) 1720, tværmål 75 cm, støbt af Laurentius Strahlborn i Lübeck som omstøbning af en ældre klokke fra †Ullerup Kirke (†klokke nr. 2). Hals og slagring har profilering og omløbende palmetfrise. Versalindskrifterne, der er delvis på latin, fejrer klokken som fredsklokke, idet omstøbningen fandt sted i anledning af freden efter den Store nordiske Krig. Om halsen læses: »Æra sonant simul ora sonent et corda piorum« (Malmet klinger, samtidig skal de frommes tunger

Fig. 69. *Lysearm nr. 3, o. 1700 (s. 340). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Candle arm no. 3, c. 1700.*

Fig. 70. Klokke nr. 1, 1720, støbt af Laurentius Strahlborn i Lübeck (s. 341). Foto AM 2004. – *Bell, 1720, cast by Laurentius Strahlborn in Lübeck.*

og hjerter klinge). På legemet et vers, forfattet af sognepræst Jens Jensen Bergendal (fig. 71):

»Forsamler eders Tack for Herren i hans Bolig
Ja tacker thi hand gjør, at Sværdet blifver rolig
Sex Aar og nesten sex mand hørte Vaabens Lyd,
Da ieg blev dannet om, gaf Freden Landet Fryd«

Endelig læses på slagringen: »Me fecit Lvbecæ anno 1720 Laurentivs Strahlborn. Gloria in excelsis Deo« (Jeg blev udført i Lybæk år 1720 af Laurentius Strahlborn. Ære være Gud i det høje). Legemet smykkes at to store englehoveder, sjældne aftryk af blade samt i alt syv utydelige medaljoner (fig. 71).¹²⁸ De pålagte blade har et sidestykke i Hunderup Kirke (DK Ribe 3185). En klokke af samme støber findes i Skt. Michaelis Kirke (s. 411 med fig. 52), en anden i Them Kirke (DK Århus 4135). Ophængt i ældre slyngebom af eg i vestgavlens søndre glug.

2) 1855, tværmål 99 cm, støbt af P. P. Meilstrup som omstøbning af en klokke fra 1592 (se †klokke

nr. 1). Den har profileret slagring og om halsen to borter, der kantes af bladværk. Den nedre bort rummer ganske små kors, den øvre en latinsk indskrift med versaler, der, bortset fra den sidste sætning, er overført fra klokken forgænger: »Verbvm Domini manet in aeternvm. Borchart Celceter me fecit anno 1592. P. P. Meilstrup me denus fvndit Randrvsia anno 1855« (Guds ord bliver evindeligt. Borchart Gelgeter gjorde mig 1592. P. P. Meilstrup støbte mig på ny i Randers anno 1855). Ophængt i ældre slyngebom i vestgavlens nordre glug. 1895 repareredes en revne i den store klokke.⁶

†Klokker. Ifølge indberetningen til biskop Bloch 1767 skulle kirkens to klokker være 'hidbragt da det gamle slot i Randers blev nedbrudt'.⁴⁷ Dette gjalt dog kun for den store klokke. 1) 1592, kirkens store klokke, støbt af Borchardt Gelgeter. Indskriften er overført til den nuværende klokke (nr. 2) ved omstøbningen 1855. 1811 blev den store klokke repareret 'i tappe og bøsninger'.⁶

2) Kirkens lille klokke var overført fra Ullerup †Kirke. Omstøbt 1720 til klokke nr. 1.

Der findes ingen egentlig *klokkestol*, idet slyngebommens lejer hviler i glamåbningernes svære sidestolper.

Fig 71. Klokke nr. 1, 1720, udsnit med blade og medaljoner (s. 342). Foto AM 2004. – *Bell, 1720, detail with leaves and medallions.*

GRAVMINDER

Oversigt. Kun to epitafier og en kisteplade vidner i dag om de mange begravelser med deres tilhørende gravminder. Indtil 1805 var det kun de mere jævne folk, der blev begravet på kirkegården, under en gravsten eller (oftere) et gravminde af træ. Bedre folk lod sig begrave inde i kirken.

Også indenfor blev de fleste begravelser foretaget 'i jord'. Og der synes at have været en forkærlighed for at lade sig gravlægge med fødderne under sin egen kirkestol, således Niels Madsen Paag 1718.⁶ Lidt mere fremtrædende nedsættelser foretoges i 'murede begravelser', lave gravkamre under gulvet, hvortil der var adgang via en lem eller ved at løfte en gravsten. En enkelt begravelse havde karakter af et egentligt gravkapel, der var indrettet af rådmand Heinrich Richter 1719 i korets nordre tilbygning.

Som i Michaelis Kirke blev antallet af epitafier aldrig stort. Et par officerer markeredes med ophængte \ddagger gravfaner, men rummets militære karakter var her betydelig mindre udtalt end i den Tyske Kirke.

De murede begravelser blev alle tømt og kastet til ved kirkens restaurering 1820. De fem her behandlede udgør kun et udvalg af de bedst belyste.

EPITAFIER

1) (Fig. 72), o. 1717, over Magister Christen Borch »Sogne præst till denne Kirche«, \ddagger 1717 i hans alders 63. år og i hans embedes 33. år. Tillige hans »tvende elskelige hustruer« Johanne Sörens Daatter och Anne Margrete Anchers Daatter, med hvilke han i et ærligt og kærligt ægteskab avlede tolv børn, seks sønner og seks døtre (jf. s. 283, 309). Epitafiets storstykke er arkitektonisk opbygget i gammeldags renæssanceform, mens samtidens akantusbarok gør sig gældende i de omgivende ornamenten. Det kvadratiske felt flankeres af ret grove korintiske søjler med entasis, der står på retkantede postamentfremspring og bærer frisens tilsvarende fremspring. Arkitraven er profileret, og den forkrøppede gesims springer frem med svære profiler; yderst på den ligger let fladtrykte kugler. De omgivende ornamenten udgøres af udsvejfet storakantus med nopret bund. Vingerne bærer sekssidede obelisker med afsluttende kugle, mens hængestykke og topgavl rummer bredovale felter. Topstykket løber øverst ud i en art konsol med akantuspalmetter.

Træværket står i afrenset, bejdet egetræ, og midtfeltets gravskrift er anført med forgyldt frakturskrift på sort bund. De ovale felter har tilsvarende skrift, idet dog skriftstederne er anført med skriveskrift. I hængestykket læses: »Rom: XIV: v:8: Enten wi Lefve eller döe, saa höre wi Herren Till:«, i topgavlen: »Joh: XIV: v: 19: Jeg Lefver och I skulle lefve«. På korets sydvæg. 1769 hang det 'i koret'.⁷⁴ Epitafiet nævnes og citeres som det eneste gravminde i indberetningen til biskop Bloch 1767.⁴⁷

2) (Fig. 73), o. 1764, over kancelliråd Hans Marcusen, herre til Rasch (Rask, Århus Amt, jf. \ddagger muret begravelse nr. 2), *1694 i Fridericia, rådmand sammesteds 1724 og borgmester 1728. 1731 giftede han sig med enken madame Catharina Ammetsböll (Ammitzbøl), som også hviler herunder. De levede i ægteskab 33 år, dog uden børn. 1732 købte han Rasch, samme år blev han kancelliassessor, 1751 virkelig kancelliråd, \ddagger 12. sept 1764 på Rasch 70 år gammel. Han var uden svig, fornuftig, retsindig og redelig, og han bortgav en tiendedel af sine anselige midler til gudeligt brug:¹²⁹

»Til fattige i Fridericia legerede han	2000 rdl.
Til den danske kirke	800
Til sakristiet ved samme kirke	300
Til den tyske kirke	400
Til skolerne	672
Til hospitalet	200
Til Rasch godeses fattige	500«

Denne sten skal også bære minde om, at herunder hviler den salig herres forældre såvel som hans salig frues første mand Lauritz Hendrichsen Ammetsböll, byfoged i Fridericia.¹³⁰

Det store epitafium består af en sortmalet gravsten med rokokoindfatning af stuk. Den næsten symmetriske opbygning har form af perspektivisk arkitektur med rocailler og kronende rundbuegavl med timeglas. Gavlen flankeres på gesimsen af to putti, der markerer henholdsvis Livet (tv.) og Døden, udtrykt ved det, de lader hænge ned over yderligere to putti; disse står på piedestaler yderst på det brede postament. I venstre side snor en

Fig. 72. Epitafium nr. 1, o. 1717, over sognepræst Christen Borch og hans to hustruer Johanne Sørensdatter og Anne Margrete Ankersdatter (s. 343). Foto AM 2004. – Wall monument no. 1, c. 1700, to the incumbent Christen Borch and his two wives Johanne Sørensdatter and Anne Margrete Ankersdatter.

ranke af frugt og blomster sig ned, mens der på piedestalen står en brændende olielampe. I højre side derimod hænger et langt klæde ned og indhyller ganske puttoen, ved hvis side der står en slukket olielampe; derunder ses et dødningehoved titte frem af rocailleværket. Stukværket står hvidkalket; et fotografi fra o. 1900 (i NM) viser epitafiet tilsvarende, men med lidt spredt forgyldning. På korets nordvæg.

†*Epitafier.* 1) O. 1695, over oberst Andreas Casimir Thadeus von der Wengen Lambsdorff til Bochlin, †1695, 54 år gammel, og begge hans fruer Margareta von der Hoya og Agnese An-

na von Donop.⁷⁴ Epitafiet, der omtales som en oval plade med inskription, var 1769 opsat over sakristi-døren, og ovenover var ophængt to faner.¹²⁵

2) O. 1702, over Jacob Lobedantz, 'som strandede under Hals og Vossestrand 1702'.⁷⁴

†GRAVSTEN OG †GRAVTRÆER

1731 lod Anna Bertelsen lægge en ligsten over sin mand Lars Bertelsen, og samme år lod Christian Mathiesens arvinger lægge en gravramme med lille sten på hans grav. 1695 lagdes der et

Fig.73. Epitafium nr. 2, o. 1764, over kancelliråd Hans Markussen, rådmænd og herre til Rask, og hans hustru Katarina Ammitzbøl (s. 343). Foto AM 2004. – *Wäll monument no. 2, c. 1764, to Hans Markussen, state and town councillor and owner of the manor of Rask, and his wife Katarina Ammitzbøl.*

gravtræ over Morten Liliendalls hustrus grav, og 1735 lagde Hans Bjerregaard et 'ligtræ' på faderens grav. 1795 solgte kirken på auktion fire gamle gravsten og 1811 ni ligsten og fire gravfliser.⁶

†GRAVKAPEL OG †MUREDE BEGRAVELSER

Et *gravkapel* for rådmænd Henrich Richter var indrettet 1715 i nordsidens østre tilbygning (jf. flaske til †sygesæt og †flysearme). Han gav kirken 100 rdl., af hvis rente der stedse skulle tages til kapellets og begravelsens vedligeholdelse. Dog

skulle der betales, hver gang et lig blev nedsat.¹³¹ I kapellet gravsattes også hustruen Ellen Lautrup og hendes anden mand, oberst Søren Brink, over hvem der 1743 var ophængt tre †*gravfaner*.⁶ Det fremgik, at han havde tjent under tre konger og blev 75 år gammel.⁷⁴ 1712 maledede Albrecht Stentzel to †*kapeldøre* i koret.⁶

Murede begravelser. 1) 1691 fik tolder Peder Skov som modydelse for den af ham skænkede altertavle lov til at lade opmure en begravelse 'ved den søndre ende og side i koret'. Den skulle have plads til tre lig og være udstyret med en 'fri trappe'. I erkendelse af tolderens store bekostning

Fig. 74. *Kisteplade, o. 1680, over tolder og borgmester Jakob Pedersen (s. 346). I Fredericia Museum. Foto AM 2005. – Coffin plate for the customs officer and mayor Jakob Pedersen.

til altertavlen skulle han og hans arvinger i deres levetid være fritaget for betaling ved nye ligs nedsettelse.⁴

2) O. 1708, for kaptajn Wilhelm Friderich von den Wegen Lambsdorff og hans hustru Hedvig von Lambsdorf, født Weukert Klimb. Begravelsen, der købtes af enken, havde plads til to lig og fandtes i kirkens søndre side 'under prædikestolen', hvor den i vest stødte op til magistratens stole. Hedvig von Lambsdorf havde efter sædvane selv bekostet opmuringen og indretningen, lige som hun havde doneret 50 rdlr. til kirken.⁶ 1756 trængte begravelsen til vedligeholdelse. Kisterne var 'forrådne', men kistepladerne fortalte, som

det fremgår, endnu om 'ligenes' identitet. Da man ikke kendte slægtinge i byen, som kunne tage sig af begravelsen, ville man nu efterlyse familie og om fornødent sætte begravelsen på auktion.⁴

3) 1719 betalte Katarina, byfoged Lars Henriksen Ammitsbøls efterlevende, 100 rdlr. for at få en muret grav i sakristiet ved korets sydside. Dog måtte betales for hvert nyt lig.¹³¹ Begravelsen skulle være i bredden to lig, i længden fire alen.¹¹ I begravelsen nedsattes 1764 enkens anden mand, kancelliråd Hans Marcussen (jf. epitafium nr. 2).

4) 1720 betalte den senere borgmester Hans Thomsen for at lade forfærdige en muret grav; dog skulle betales for hvert nyt lig.¹³¹ Begravelsen fandtes 'i den smalle søndre gang under karlestolene'.¹¹ 1738 nedsattes byskriver Lunøes lig i begravelsen, 1751 borgmesteren selv.⁶

5) 1761 købte kancelliråd H. H. J. Hvalsø på auktion en begravelse og lod sin første kone og søn overføre til den. 1769 blev hans barn begravet, samme år hans svigermoder og endnu et barn, 1782 han selv.⁶

En *kisteplade (fig. 74) fra o. 1680, har tilhørt »den erlig højachtbahr welviise oc welfornemme mand Jacob Pedersn«, kongelig majestæts velbetroede tolder i 24 år seks måneder samt borgmester her i staden, *23. aug. 1624 i »Grentste« (Grindsted), død »her« 26. sept. 1680. Oval plade af kobber, 18×19 cm, med graveret versalskrift. Jakob Pedersen må oprindelig være gravsat i Tanske Kirke og kan siden være blevet overført til den nuværende kirke. Pladen, der er fundet 1915 på kirkegården, er nu i Fredericia Museum (inv.nr. 1034)

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56-58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59-62. Endvidere er benyttet:

ARKIVALIER

RA. *Rentekammerets rev. regnskaber.* Militære regnskaber. X. Fæstningsregnskaber. XI. Fredericia fæstningsregnskaber 1655-61. 1. Borgmester Hans Jørgensens regnskab 1655-57.

LAVib. *Ribe bispearkiv.* Fredericia kirker. Uregistrerede breve og dokumenter 1656-1778 (C4.115) og 1776-92 (C4.117); Fredericia Trinitatis Kirkes regnskaber 1694-96, 1719-1907 (C4.1243-56); Fredericia Trinitatis Kirke. Årlige indberetninger 1815-24 (C4.764-65). – *Kirkeinspektionens arkiv.* Fredericia Trinitatis Kirke. Kirkeværgens kopibøger 1691-1832 og 1883-1907 (C623.1-2 og 4); forhandlingsprotokol 1901-16 (C623.5A); regnskabsbog for Trinitatis Kirke 1690-1782 (C623.6); stolestadebøger 1730-76, div. år (C623.20). – *Fredericia Trinitatis præstearkiv.* Synsprotokol 1869-1925 (C460A.17).

NM. *Indberetninger.* N. J. Termansen 1939 (prædikestol), Lucien Hecklen 1982 (fontehimmel), Ole Alkær-sig, Jørgen Vinter og Fritz Thode 1988 (inventar) og Jens Johansen 1996 (farvesætning).

TEGNINGER OG OPMÅLINGER

LAVib. Forslag til trappehuse ved kirkens nordside ved Niels Jacob Rasch 1820. Plan, opstalt og snit (Ribe bispearkiv C 4.1248).

Lokalhistorisk Arkiv. Forslag til 'påbygning af et tårn mm. på Trinitatis Kirke' ved Jesper Jespersen 1902 (opstalter, plan og snit). Forslag til opsætning af støbejernsgitre omkring kirkegården ved Bodulf Billund 1927-32. Opmålinger af kirken ved Milton Andersen 1936 (elevarbejde fra Bygmesterskolen: plan, snit og opstalter). Opmålinger af kirken ved Palle Munck 1936 (elevarbejde fra Bygmesterskolen: plan, snit og opstalter). Forslag til en nordre udbygning med fyrrum ved Bodulf Billund 1939; forslag til ændring af samme til opholdstue 1947. Opmåling af kirken ved Bodulf Billund 1955 (opstalter). Forslag til indpasning af romanske kvadre i kirkens vestgavl ved Bodulf Billund 1955 (plan og opstalt).

Tøjhusmuseet. Matrikelkort ca. 1850, visende kirkegården (nr. U 302).

NM. Forslag til istandsættelse ved Knud Erik Lauridsen 1995 (plan og snit). Plan med fundamentrester af tvåbenhus ved Birgit Als Hansen 1995.

LITTERATUR

Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 126-30 (forkortet *Matthiessen 1911*). – H. C. F. Hansen, *Trinitatis Kirke*, Fredericia 1948 (forkortet *Hansen 1948*). – Vagn Fuglsang-Damgaard, *Trinitatis kirke 1690-1990*, Fredericia 1990.

Historisk indledning, kirkegård og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Engelsk oversættelse ved James Manley; oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet 2006.

NOTER

¹ Om sognegrænse og sognedeling se indledningen s. 280.

² Johanne Sørensdatter var en slægtning til biskop Lodbergs hustru.

³ Brevet af 10. nov. 1685 (i LAVib. *Ribe bispearkiv*. Capsa 40, pakke I, nr. 14) er gengivet i *Hansen 1948*, 8-9. Familieskatten i Fredericia indbragte godt 1300 rdlr. (*Matthiessen 1911*, 126f.). Københavns Vor Frue Kirke og Trinitatis Kirke bevilgede 1. maj 1686 hhv. 6 og 4 rdlr. til kirkens fornyelse (RA. *Universitetets arkiv*. Acta consistorii 1685-93, nr. 12).

⁴ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Fredericia kirker. Uregistrerede breve og dokumenter 1656-1778 (C4.115).

⁵ Jf. Erik Lund, *Fredericia 1650-1950*, Fredericia 1950, 74f. Kirken blev 27. aug. 1849 gjort grundig ren efter militæret, og 1850 udbetaltes 150 rdlr. i 'krigsskadeerstatning', jf. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Fredericia Trinitatis Kirkes rgsk. 1840-56 (C4.1251).

⁶ Trinitatis Kirkes regnskaber: LAVib. *Ribe bispearkiv* 1694-96, 1719-1907 (C4.1243-56) og *Kirkeinspektionens arkiv*. Regnskabsbog 1690-1782 (C623.6). Der henvises generelt til disse to regnskabsrækker under det pågældende år.

⁷ Tegninger i Lokalhistorisk Arkiv.

⁸ RA. *Rentekammerets rev. regnskaber.* Militære regnskaber. X. Fæstningsregnskaber XI. Borgmester Hans Jørgensens regnskab 1655-57. Det kan ikke afgøres, hvornår kirkegården er taget i brug, men endnu 1652-53 blev folk fra Frederiksodde begravet i Ullerup.

- ⁹ Regnskaberne omtaler 1699 også 'de fattiges jord' uden dog at præcisere, hvor dette afsnit var beliggende.
- ¹⁰ Borgmester Hans Jørgensens rgsk. (jf. note 8).
- ¹¹ LAVib. *Kirkeinspektionen*. Kirkeværgens kopibog 1691-1818 (C 623.1).
- ¹² Jf. s. 245ff.
- ¹³ Det drejede sig om 110 pyramidepopler, 200 lindetræer (heraf 50 til et 'lysthus'), 180 ahorn, 100 grædepil, 300 rødgran, 100 fyr, 100 lærk, 50 birk, 50 akacier, 20 'carolinske' ask og 800 øvrige buskvækster.
- ¹⁴ Også kirkegården i Kolding havde et lysthus.
- ¹⁵ 1840 var der 40 indhegnede gravsteder i urtegården og 39 på den store kirkegård. Hertil kom fire indhegnede gravsteder i 'fattigjord', syv i 'militærjord' og fire 'bøndergravsteder'.
- ¹⁶ Til tuegravenes 'opklapning' anskaffedes 1858 to ovale rammer, og det følgende år indkøbtes 186 pæle med numre.
- ¹⁷ Borgmester Hans Jørgensens rgsk. (jf. note 8).
- ¹⁸ Erik Husted i *Fredericia Dagblad* 30. april 1977, sml. manus i Lokalhistorisk Arkiv: Erik Husted, *Da Fredericia havde hof. Artikler i Fredericia Dagblad 1977*, 53.
- ¹⁹ Axel Liljefalk, »Frederiksoddes første Dage og Carl Gustafs Overgang over Lille Belt«, *ÅrbVejle* 1907, 1-68, især 54; K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær*, 1, Kbh. 1909, 309; *Matthiessen 1911*, 17-33, især 27; Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660*, Odense 1973, 120-23.
- ²⁰ Om denne tradition se *Hansen 1948*, 6-7, og *Blomberg* (note 19).
- ²¹ Trap: *Danmark* 1. udg., 1858-60, der (fejlagtigt) oplyser, at verset var forfattet af den senere kabinetssekretær H. M. V. Lunding. Denne var fra 1832 auditor ved Fynske Infanteriregiment i Fredericia.
- ²² Se Henrik Nielung, *Mindesmærker i Fredericia*, Fredericia, 1980, 18-21.
- ²³ Teksten kan måske være forfattet af den nationalsindede sognepræst, Chr. Manniche, præst 1900-27.
- ²⁴ Ved indvielsen på årsdagen 24. okt. 1836 kommanderede prins Frederik personligt en sørgeparade af Fynske Infanteriregiment, der, efter at sognepræst ved Skt. Michaelis Kirke, Niels Henrik Gade, havde holdt en tale, afgav tre salver over 'graven'. Prinsen betalte 8. april 1837 10 daler til rektor Erich Peter Rosendahl som bidrag til 'monumentets forskønnelse på Trinitatis kirkegård'. Jf. *Husted* (note 18).
- ²⁵ *Vejle Amts Avis* oplyser 18. nov. 1836, at der bag det nylig indviede minde var 'indfredet en for nogle år siden plantet frodig eg'. Jf. *Husted* (note 18).
- ²⁶ Blandt disse var også general Olaf Rye, hvis kiste dog et par dage senere blev opgravet og overført til Garnisons kirkegård i København.
- ²⁷ *Tøjhusmuseets Bog om Treaarskrigen 1848-49-50*, IIA, Kbh. 1949, 83-100.
- ²⁸ Aage Bremerholm, »Erindringer fra Fredericias Belejring«, *ÅrbVejle* 1911, 51-81, især 79-81; Erik Husted, *Fredericias belejring i 1849*, Fredericia 1974, 50-52. – H. C. Andersen aflagde under sit ophold i Fredericia i juni 1850 besøg på kirkegården for at bese den store fællesgrav. Navnene på nogle af de døde var skrevet på små trækors, og digteren genanbragte nogle af de kranser, der var blæst ned. Jf. Søren Kyed Jakobsen, »En digter på gennemrejse – H. C. Andersen i Fredericia«, *Fredericiabogen* 2005, 7-17.
- ²⁹ Den lyse granit skal (til dels?) være hentet fra Hjarnø i Horsens Fjord, hvor en vældig blok, 'kong Hjarnes sten', blev sprængt og ført til Fredericia. Jf. Achton Friis, *De danskes Øer*, II, Kbh. 1926-28, 179.
- ³⁰ Haavard Rostrup, *H. W. Bissen*, I, Kbh. 1945, 308-12.
- ³¹ LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Forhandlingsprotokol 1901-16 (C623.5A).
- ³² Jf. begyndelseslinjen i sognepræst Chr. Manniches sang 'Under Bøges Tempelbue', omtalt i læserbrev i *Fredericia Dagblad* 16. maj 1944, efter at træerne var fældet.
- ³³ Komiteen bestod af kommandant Vahl og kaptajn Hirsch samt sognepræst Kallenbach ved Trinitatis Kirke og kirkeværge Krache.
- ³⁴ Vilhelm Wancher, »Gotlieb Bindsbøll«, *Artes. Monuments et Mémoires*, I, Kbh. 1932, 53-185, især 130-31 og Henrik Bramsen, *Gottlieb Bindsbøll. Liv og arbejder*, Kbh. 1959, 140. Som forbilleder nævner Haavard Rostrup (jf. note 30) de etruskiske nekropoler i Vulci og Cerveteri. Også fællesmonumentet for faldne i krigene 1848-50 på Odense Assistenskirkegård, udført 1851-52 efter tegning af J. H. Herholdt og med relief af H. W. Bissen, er rejst på et græsklædt, stenomfattet podium (*DK Odense* 1712-13).
- ³⁵ A. Hemmingsen, »6. julifesterne i Fredericia«, *ÅrbVejle*, 1974, 7-29; Anders Engelbrecht, *6. juli-fester i Fredericia 1849-1999*, Fredericia 1999.
- ³⁶ *Tøjhusmuseets Bog om Treaarskrigen 1848-49-50*, IIA, Kbh. 1949, 370-72. Teksten er sandsynligvis forfattet af sognepræst Chr. Manniche, der udgav flere små digtsamlinger. Se også *Nielung* (note 22), 162-63.
- ³⁷ Kongen i brev af 14. dec. 1686 til overjægermester, greve Conrad Reventlow og amtmand Simon Claus Schwartz. RA. *DaKanc. Jyske tegnelse* 1686, fol. 428f.
- ³⁸ Hans Nielsens redegørelse 1694 er vedlagt kirkens regnskaber 1694-96, 1719-73 i LAVib. *Ribe bispearkiv* (C4.1243).
- ³⁹ I et tillæg til kontrakten 21. marts 1688 forsikrede biskoppen på stiftsovrighedens vegne Hans Nielsen og hans folk mod uventede udlæg og lovede, at eventuelle udgifter skulle betales ham særskilt ud over den akkorderede sum.
- ⁴⁰ Hvis den model, der blev bygget i Ribe, også har været i forholdet 1:24, må den have målt ca. 60×160 cm. Også arkitekten Hans van Steenwinckel III udførte en model til Kristkirken i Rendsborg, opført 1694-1700 af Diederick Vijfhuysen.
- ⁴¹ Jf. note 38. I forbindelse med udtagningen af tømmeret var Hans Nielsen adskillige gange hos 'overfør-

steren' (skovridderen) på Drenderup (Ødis Sogn) og havde dertil betalt en 'budmand, som viste mig vejen i skoven, mens egne blev udvalgt'.

⁴² I denne byggemåde, der i samtiden betegnedes 'blændingsværk', var skalmuren i almindelige bindingsværks-huse kun en halvstensmur.

⁴³ Jf. note 4, brev af 16. aug. 1726. Af et brev af 15. okt. 1726 fremgår det, at der i murpartiet mellem vinduerne, svarende til 7 alen, er 'tre store egestolper, hvoraf den ene er sat lige i midten'. Derfor kunne der ikke laves en dør på dette sted, men nok to døre på hver side af midterstolpen.

⁴⁴ Jf. note 4, brev af 5. maj 1724.

⁴⁵ Jf. note 4, brev af 13. maj 1732.

⁴⁶ Jf. note 4, breve af 9. maj og 7 juli 1747.

⁴⁷ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C4.772).

⁴⁸ Christen Lodberg nævnes som en myndig tilsynsmand af streng luthersk observans. Som yngre havde han foretaget gentagne rejser i Vest- og Sydeuropa bl.a. som lærer for den unge prins Jørgen, og i denne egen-skab har han formodentlig også måttet interessere sig for arkitektur.

⁴⁹ *Hvem Byggede Hvad*, 3, Kbh. 1971, 55. Også Harald Langberg taler om 'middelaldergods' (*Danmarks Bygningskultur*, I, Kbh. 1955, 228).

⁵⁰ Sml. København Vor Frelsers Kirke, opført 1682ff., Reformert Kirke 1688-89 og et udkast til Kastelskirkenes omdannelse 1696 (*DK KbhBy* 2, 412f.).

⁵¹ Se også Engelbert Kirschbaum, *Deutsche Nachgotik. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Architektur von 1550-1800*, Augsburg 1930.

⁵² Brandtaksation for Fredericia købstad 1817-26. Af-skrift i Fredericia Museum, venligst stillet til rådighed af Den historiske Miniby.

⁵³ Ejendommen på det nordøstre hjørne af Kongens-gade og Danmarksgade var opført efter 1746 og be-nyttedes som skole fra 1808. Det vides ikke, hvor kir-kekvadrene har været for ejendommens opførelse.

⁵⁴ Jf. arkitektens tegning 1955 med forslag til kvadrenes indplacering i kirken.

⁵⁵ Sml. Ulla Qvortrup, *Den historiske Miniby*, Fredericia 1999, 24-33.

⁵⁶ Sml. reparationer på Ringkøbing Kirke 1802 og Holstebro \dagger Kirke 1862 (*DK Ringkøbing* 82 og 205).

⁵⁷ LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Forhandlingsprotokol 1901-16 (C623.5A).

⁵⁸ J. N. Wilse, *Fuldstændig Beskrivelse af Stabel-Staden Fridericia*, Kbh. 1767, 20-22; *DaAtl.* 919-21. Niels Simonsens maleri 1850 (fig. 2) viser stentavlen i korets sydvæg over Christen Borchs epitafium, men denne anbringelse må være en tilsnigelse.

⁵⁹ Jens Jensen Bergendal, sognepræst 1718-50, har også forfattet indskriften på klokke nr. 1, støbt 1720 (s. 341f.), og et nu forsvundet vers under et (\dagger)maleri af Jesus på korset (s. 336).

⁶⁰ For henvisningen til Berlin, se Vagn Fuglsang-Damgaard, *Trinitatis kirke*, 1990.

⁶¹ Glasmaleriet, der var skænket af avlsbruger J. J. Gades efterladte, sad oprindeligt i vinduet ved prædikestolen, hvorfra det 1905 flyttedes til korets nordside, før det anbragtes på sin nuværende plads.

⁶² H. C. Nielsen skænkede glasmaleriet som en gave til sin fødeby; C. N. Overgaard var ansat i hans værksted i København.

⁶³ Sml. samme motiv af kunstneren i Tåstrup Nykirke, Københavns Amt, opført 1907-08.

⁶⁴ Om Spindlers Glasindustri, se Friedrich Moritz Spindler, »Fra Sachsen til Fredericia«, *Fredericiabogen* 2004, 39-52.

⁶⁵ Et skudhul i den røde kappe hidrører fra besættelses-tiden 1940-45 og er ikke repareret.

⁶⁶ Malermestrene Peter Adolph Asmus Matthiessen (1819-96) og sønnen Adolph Amandus Matthiessen (1851-1932) var hhv. farfar og far til kulturhistorikeren og museumsmanden Hugo Matthiessen (1881-1957). De ses på fig. 24 sammen med malermester Jørgen Grønvald Winther (1823-1900), der var Hugo Mat-thiessens morfar.

⁶⁷ Note 6. Inventariet er angiveligt gældende for året 1690-91, men omfatter også lysekroner med årstal »1692«. Jf. også *Hansen 1948*, 14-15.

⁶⁸ Note 6 og *Hansen 1948*, 14-15 og 35.

⁶⁹ LAVib. Fredericia Trinitatis præstearkiv. Synsproto-kol 1869-1925 (C460A.17).

⁷⁰ Jf. *Hansen 1948*, 39

⁷¹ Se senest *DK Århus* 5212ff., 5521ff. med videre hen-visninger.

⁷² *Hansen 1948*, 17, henviser for herkomsten fra Ul-lerup til 'hvad gamle folk véd at fortælle'.

⁷³ Note 4 og *Hansen 1948*, 16.

⁷⁴ *DaAtlas* 919-21.

⁷⁵ På bagsiden ses nu hovedsagelig påmalet nogle nyere håndværkernavne.

⁷⁶ Note 6. Da Holbech først fik sidste afdrag på sin betaling (300 rdlr.) 1848, har han næppe været færdig meget før.

⁷⁷ Jf. *Fredericia Avis* 14. nov. 1943.

⁷⁸ Note 6 og *Hansen 1948*, 31-35.

⁷⁹ Da guldsmedens værksted fortos videre af enken til hendes død 1715, kan sættet altså godt have været nyt eller næsten nyt, da det skænkedes til kirken.

⁸⁰ Se Hans Jørgen Frederiksen, »Den middelalderlige døbefont i Trinitatis kirke i Fredericia«, *HaSb* 1990, 87ff. Et væsentligt bidrag til tolkningen skyldes også *Mackeprang, Døbefonte* 313ff.

⁸¹ Ebbe Nyborg, »Tranderup Kirkes tronende Madon-na – en franskinspireret 'vierge dorée' fra o. 1270-80«, *Tranderup Kirke. En landsbykirke og dens historie*, red. Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen, Marstal 2003, 35ff.

⁸² Note 6. Det påsatte er af fyr, mens himlen i øvrigt er af egetræ.

Fig. 75. Døbefont. o. 1225-50. Udsnit med Maria med Barnet og tronende Kristus (s. 318). Papiraftryk 1904 ved Eigil Rothe i NM. – *Font, c. 1225-50, details, Madonna and Child and Christ Enthroned.*

⁸³ Årsagen til denne anbringelse kan næsten kun være veneration og måske til en vis grad æstetisk.

⁸⁴ Hansen 1948, 17-18, opfattede den ene, da i sakristiet, som 'den jødiske ypperstepræst', den anden, i ligkapellet, som Jomfru Maria.

⁸⁵ Se senest Jens Bergild, »Tranderup Kirkes inventarrenovering 1703 – ved Anton Günther Frese, billedhugger, og Nicolaus Schütz, maler«, *Tranderup Kirke. En landsbykirke og dens historie*, red. Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen, Marstal 2003, 24-34.

⁸⁶ Arbejdet skyldtes billedskærer Fischer og vistnok malmester Olsen.

⁸⁷ *SvK Gotland*, Rone kyrka, 1973, 434.

⁸⁸ Jf. *Fredericia Dagblad* 25. aug. 2002.

⁸⁹ LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Stolestadebøger 1730-76, div. år (C623.20).

⁹⁰ LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Kirkeværgens kopibog 1819-32 (C623.2).

⁹¹ Note 11 og Hansen 1948, 26.

⁹² Efter to gennemgribende ombygninger 1979 og 1997 fremtræder orglet ikke umiddelbart som et instrument fra 1929.

⁹³ Oplysninger vedr. det genanvendte pibemateriale findes i Den Danske Orgelregistrant.

⁹⁴ En sølvplade på orglet bærer inskriptionen: »Anno 1929 skænkede Menigheden i frivillige Bidrag ca. 25.000 Kr., for hvilken Sum Kirkens Orgel blev ombygget og udvidet til treogtredive Stemmer. Orglet indviedes d. 15. Dec. 1929«.

⁹⁵ Th. Frobenius & Co., *Kirkeorgler* (o. 1937).

⁹⁶ Den ekstra diskantoktav aktiveredes af kopperne II 4'-I og II 4'-II. Efter omdisponeringen 1952 omfattede udvidelsen alle registre til og med 4'-lejet.

⁹⁷ Et forslag fra Raasted om at bygge orglet med mekanisk traktur og pneumatisk spillebord blev ikke fulgt. Organist P. S. Rung-Keller, der udtalte sig i sagen 25.

okt. 1928, foreslog, at man evt. genanvendte de gamle, mekanisk fungerende vindlader, men også på dette punkt valgte man en rent pneumatisk løsning. (Rolf Graae, notat af 16. jan. 1978 vedr. ændring af orgel i Trinitatis Kirke i Fredericia, i Den Danske Orgelregistrant).

⁹⁸ Følgende dispositionsændringer blev foretaget: Manual I: Oktav 1' og Mixtur IV-VI i stedet for Terz 1 $\frac{1}{2}$ ' og Mixtur IV. Manual II: Nachthorn 4' og Scharff IV i stedet for Aeoline 8' og Fløjte 4' (Den Danske Orgelregistrant, rapport 31. aug. 1973).

⁹⁹ En sølvplade på orglet bærer inskriptionen: »Orglet ombygget og tilbygget rygpositiv – 1979. 40 stemmer udført af firmaet P. Bruhn og Søn, Årslev«.

¹⁰⁰ Dispositionen gengives efter P. Bruhn & Søns ombygningstilbud af 22. juni 1995, dog med enkelte korrektioner, dels anført i bilag til domorganist Svend Prips godkendelsesattest 1997 (kopi i Den Danske Orgelregistrant), dels meddelt af organist Niels Erik Aggesen.

¹⁰¹ En sølvplade på orglet bærer følgende inskription: »I forbindelse med Trinitatis Kirkes hovedrestauration i 1996 blev kirkens orgel gennemrestaurationeret af orgelbyggerfirmaet P. G. Andersen og Bruhn, Årslev. Restaurationen omfattede nye sløjfvindlader, mekanisk traktur, 8000 sætser-kombinationer, nyt spillebord samt udvidelse med enkelte stemmer, således at orglet råder over 45 stemmer«. Ombygningen var dog først tilendebragt 1997. Det korrekte stemmeantal er 44, hvortil kommer en transmission.

¹⁰² Dispositionen er oplyst 2006 af organist Niels Erik Aggesen. If. *Orglet* 1978,1 hidrører pedalets Quint 10 $\frac{2}{3}$ ' fra Randers Skt. Mortens Kirke.

¹⁰³ *Berlingske Tidende* 3. sept. 1862.

¹⁰⁴ Rolf Graae, »En arkitekts arbejde med orgler«, *Dansk Orgelaarvog* 1987-1988-1989 (udgivet 1991), 8-115.

¹⁰⁵ Marcus Christensen er i øvrigt et ukendt navn i dansk orgelbygnings historie. Han boede åbenbart i Fredericia med sin familie i byggeperioden. Den 3. dec. 1695 noterer kirkeregnskabet, at orgelbygger Marcus Christensens lille barn begravdes (jf. note 6).

¹⁰⁶ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirkens regnskaber 1694-96, 1719-73 (C4.1243), kontrakt 24. febr. 1695 med orgelbygger Marcus Christensen. Orglets ydre udformning omtales ikke i dokumentet. Den meget lave pris, 280 slette daler, tyder på, at der var tale om et mindre positiv.

¹⁰⁷ 1804 repareredes og opforyldtes 'stjernen ved orgelværkets klokkespil', jf. note 6. Denne indretning nævnes ikke i kontrakten 1695 og kan eventuelt være tilkommet senere.

¹⁰⁸ Jf. note 6. Den defekte stemme var muligvis den i kontrakten omtalte Schalemey 8 fod.

¹⁰⁹ Kontrakten med orgelbyggeren 1695 anfører blot, at 'snekerværk og alt andet' skulle omfattes af leverancen. Den lave pris kan næppe have tilladt bygningen af et kunstfærdigt facadeparti. Jf. note 106.

¹¹⁰ Jf. note 6. En tilsvarende facadeopbygning (1736) med to sætstykkeagtige, figursmykkede tilføjelser til et beskedent orgelhus findes i Asmild Kirke, Viborg Amt. Jf. i øvrigt note 106.

¹¹¹ Jf. note 6. J. Jessen foretog juli 1833 en mindre reparation af kirkens gamle orgel og har antagelig ved denne lejlighed fremsat sit tilbud om levering af et nyt. Der kendes ikke vidnesbyrd om andre orgler fra denne mesters værksted.

¹¹² Gennemslående tungestemme, forsynet med en anordning til regulering af lydstyrken.

¹¹³ Basunen var antagelig en gennemslående tungestemme.

¹¹⁴ Jf. note 6. I forbindelse med orglets opstilling blev der skåret 2 huller 'på loftet', og et vindrør blev beklædt, hvilket tyder på, at bælganlægget blev placeret på loftet over orgelpulpituret. Bælgene blev muligvis betjent fra pulpituret via en tovværksforbindelse. 1843 indkøbtes et 10 alen langt tov til orglet, antagelig fordi den oprindelige trækforbindelse til bælgene var slidt op.

¹¹⁵ *Fredericia Avis* 24. sept. 1861 og kirkens regnskab (jf. note 6). I en salgsannonce i *Middelfart Avis* 24. juni 1861 meddeles det, at orglet har 10 registre. Eftersom der ikke kendes oplysninger om udvidelser af instrumentet, må det formodes, at der medregnet i dette tal var et mekanisk register (tremulant, cymbelstjerne eller svelleanordning til *Æolodicon* 8 Fod).

¹¹⁶ Jf. note 6. Subbassen blev på kirkens foranledning udstyret med en 'beklædning', antagelig en form for afskærmning.

¹¹⁷ Knud Olsen anfører i sin leveranceprotokol (i *Den Danske Orgelregistrant*), at orglet var færdigbygget den 30. nov. 1860, og at afleveringen fandt sted den 24. aug. 1861. Trods årstallet »1860« på facaden kan opstillingen i kirken næppe have fundet sted før 1861, og orglet må derfor betragtes som færdigbygget dette år. Ifølge mindetavlen i pulpiturbrystningen fandt indvielsen sted den 29. sept. 1861. I april måned 1862 fragtedes en ekstra bælg til kirken fra København; åbenbart har det oprindelige bælganlæg vist sig at være underdimensioneret.

¹¹⁸ Knud Olsens leveranceprotokol. Oplysning om kopper if. *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg., 1906. En oplysning hos *Hansen 1948* om en afvigende disposition med kun 13 stemmer kan ikke bekræftes.

¹¹⁹ Frederik Nielsen foretog følgende forandringer ved orglet: Hovedværkets Trompet 8 Fod fik nye tunger og 'mundstykkerne' blev 'garneret'. I underværket og pedalet tilføjedes en Vox humana 8 Fod og en Violonsel 8 Fod, med tilhørende vindlader. Endvidere blev der bygget en svellekasse om underværket. Jf. note 6.

¹²⁰ Dispositionen er gengivet efter en optegnelse o. 1926 ved organist H. C. F. Hansen, gengivet i Rolf Graaes notat 16. jan. 1978 (jf. note 97). Dispositionsangivelsen i *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927, anvender til dels andre registernavne, men synes at referere til de samme stemmer, dog med undtagelse af manual II's

Fig. 76. Rester af udskåret (†)korskranke fra o. 1690, nu opsat bag på prædikestolen (s. 321). Foto AM 2006. – *Remains of carved (†)chancel rail, c. 1690.*

Gedacht, der her opgives at have 8 fods tonehøjde. En elektrisk blæser installeredes 1912, jf. note 57.

¹²¹ To sølvplader er opsat på orgelhuset til erindring om orgeludvidelserne 1902 og 1905 og disses sponsorer: 1) »Ved Frøken Hedeveg Høyrups testamentariske Gave til Trinitatis Kirke – 500 Kr. i Forbindelse med en lignende Sum, skænket af Menigheden, restaureredes Kirkens Orgel i Aaret 1902«. 2) »Ved Enkefru Laura Andrezens Gave til Trinitatis Kirke restaureredes Kirkens Loft og Vægge oppudsedes Lysekroner og Alterstager, og indsattes i Orglet tre nye Stemmer. Salicional – Aeoline – Voix celeste. i 1905«.

¹²² Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i *Den Danske Orgelregistrant*.

¹²³ *Nye Tidender om lærde og curiose Sager*, 19. juni 1732.

¹²⁴ *MarmDan*, II, 1741, 77.

¹²⁵ Jf. note 6 og 75.

¹²⁶ *Hansen 1948*, 32.

¹²⁷ Jf. note 6 og *Hansen 1948*, 38.

¹²⁸ Jf. Jørgen Steen Jensen, »Møntaftryk på kirkeklokker«, *Arv og Eje* 1983–84, 1985, 129–140.

¹²⁹ Om de testamentariske bestemmelser yderligere hos *Hansen 1948*, 21f.

¹³⁰ Om familien se Lars Ammitzbøll, »Et epitafium i Trinitatis Kirke i Fredericia«, *ÅrbVejle* 1964, 44ff.

¹³¹ *HofmFund*. IIII, 1759, 703–05.

THE TRINITATIS CHURCH · ENGLISH SUMMARY

BUILDING. The church, which superseded an older church building, †Danske Kirke (1665–90), farther south on the churchyard site, was consecrated in 1690. At the same time it was given its name, Trinitatis Kirke, the Church of the Trinity. It was built for a grant from King Christian V, with the main responsibility for the construction delegated to the Bishop of Ribe, Christen Jensen Lodberg. He seems to have worked closely with the builder, the master carpenter Hans Nielsen, whose building accounts have been preserved, from which it appears that before the construction work started, Hans Nielsen made a *model of the church* in Ribe.

The church is a large nave of brick with chancel and central aisle all in one, covered by a tiled pitched roof. Of the gables, which are decorated with recesses and crenellations, the west gable (fig. 10) is richest in detail. The long sides are decorated with pilaster strips and ogival recesses which can as a whole be regarded as a continuous ogival frieze. Doors and windows have flat-rounded arches. Besides the main entrance in the west gable there was once a door in each long side between the two western windows. Of the windows only the ones in the west gable have retained their original flattened rounded arches, while the others, after heightening in 1890, are now round-arched. Inside the interior is covered by a plastered barrel vault of wood.

The church, which is now all of brick, was in all essentials built as a half-timbered building. Originally only the gables were of masonry, while the long sides were built as a *half-timbered construction*, each consisting of 24 bays (corresponding to the number of rafters in the roof structure). The timber was only visible in the interior of the church; outside the half-timbering was hidden by the brick facades. But because of rot the half-timbering was replaced in the period 1732–47 with brick, so that the whole building was then considered ‘brick-built’.

Because of the crenellated gables and the ogival recesses, the church was regarded as oddly old-fashioned and ‘medieval’. And it is true enough that hipped roofs were normally the ideal for the

northern European churches of the Baroque. The ‘Gothic’ recesses should however be regarded, like the windows of the Renaissance churches at Kronborg Castle and Frederiksborg Castle, as an expression of a special ‘church style’. On the other hand the distinctive west gable must be an independent result of Bishop Christen Lodberg’s and the builder Hans Nielsen’s collaboration.

While the change from half-timbering to brick masonry did not affect the external appearance of the church, the overall impression was changed to some degree by the addition of many *small extensions*. Of these only a †porch in the north west (demolished *c.* 1822) was contemporary with the church itself, while three other extensions were added in 1709. Later in the century small †stairwells were added between the two northern extensions.

In 1955 a number of *Romanesque base ashlars* were built into the west gable of the church, in all probability originating in the demolished Ullerup †Church. In 1908–28 *stained glass* was installed in eight of the church windows. The oldest two windows were executed in Berlin in 1902; three are signed by the decorative painter C. N. Overgaard, Copenhagen, and three by Paul Schmude, employed by the firm Spindlers Glasindustri, Fredericia. A large †*mural decoration*, which until 1947 covered both walls and vaulting, was done in 1890–92 after a proposal by the decorative painter Søren Simonsen, Aalborg.

The large rectangular *churchyard* takes up the whole block which had been intended when the town was founded in the 1650s to frame the easternmost of the town’s two planned churches (cf. introduction p. 282). A large *common grave* is the burial place of 458 fallen Danish soldiers, most of whom had participated in the Battle of Fredericia, in which the Danes were victorious, on 6th July 1849. The grave, consecrated in 1853, is a rectangular stone-built mound executed after a drawing by the architect Gottlieb Bindesbøll. He also provided the idea for a bronze relief, *Soldiers Burying their Fallen Comrade*, executed by the sculptor Herman Wilhelm Bissen.

FURNISHINGS. The main furnishings of the interior, the altarpiece, pulpit and font canopy, go back to the consecration of the church and give the interior a notable overall appearance of bombastic Baroque.

However, several pieces are older, for example the rare figured font, which like the decorated ashlar of the base goes all the way back to the Romanesque period and must have been transferred from †Ullerup Church. Older than the present church too are a few further items which must originally have served †Danske Kirke in 1665–90. These are the altar candlesticks, which were donated in 1664 by Niels Berentsen and his wife Geske; the baptismal vessel of the church, which was a gift from Frans Kras in 1685; and a candle arm which appears to have been donated by Henrik von Ahlen Goldschmidt in 1673. Finally, the altarpiece is crowned by three well carved figures which may also have belonged in †Danske Kirke, perhaps most likely on a sepulchral tablet.

However, by far the most important furnishings came in connection with the consecration of the church in 1690 or shortly afterwards. The pulpit, with the dating “1690”, is an elegant and professional work in Acanthus Baroque with well carved, lively details that recall the work of the carver Anton Günther Frese in Augustenborg. The altarpiece, which was donated by the customs official Peder Skov 1691, is executed in a similar Acanthus Baroque style, but it seems much flatter than the pulpit, as if the carver’s hands were tied by the drawn original which we know was used. From the same period comes the figured font canopy, which is carved in a more old-fashioned Auricular Baroque style. The same is true of some remains of a contemporary (†)chancel rail, including a carved Crucifixion group which now crowns the pulpit.

A money-box with three chambers is also from c. 1690, while a long-legged chair can be dated 1701. It was made for the use of the incumbent Christen Sørensen Borch during the long sessions in the pulpit and is now a great rarity. A piece of a (†)painting from 1699, *The Crucifixion*, donated by the same incumbent and his wife Johanne Sørensdatter, was later re-used as its seat.

The older items also include a chasuble bearing the date “1690” and the initials of the donors Jakob Iversen Ros and his wife Birgitte Risum. A wafer-box was supplied in 1693 by Diedrich Schilling in Copenhagen as a gift from the incumbent’s wife Johanne Sørensdatter Borch. A chalice and paten for the sick were donated by Thomas Mortensen c. 1700, while the actual altar vessels were supplied in 1755 by Poul Hansen, Fredericia. An unusual item is a baptismal bowl, the work of Peder Nielsen Satterup, Fredericia. It was donated by the Commandant, Colonel C. L. Legel. In 1713 the Colonel’s wife donated a set of large embossed *altar candlesticks (now in the Fredericia Museum).

The church is rich in old chandeliers and candle arms of brass. One chandelier (no. 2) was donated in 1692 by Svend Mortensen and Else Jørgensdatter Tarsk, another (no. 3) the same year by the town recorder Gregers Blichfeld and his wives Inger Sørensdatter and Maren Mikkelsdatter. The finest piece, however, is a Renaissance chandelier (no. 1) with twenty arms from c. 1600, donated in 1705 by Hans Bonnisen and Jens Bonnisen. Furthermore, a Baroque chandelier (no. 4) was donated in 1712 by the latter Johan Nielsen and Else Larsdatter.

A candle arm (no. 1) seems as mentioned before to have been donated in 1673 by Henrik von Ahlen Goldschmidt, another (no. 2) by the customs officer Clemen Fyrop and his wife, while a third *(no. 3) from the same period is now in the Fredericia Museum along with a *collection bag donated c. 1775 by the wife of a Captain Lassen.

A bell cast in 1720 by Laurentius Strahlborn in Lübeck stands out with its applied foliage and medallions, which are however rather indistinct. A further bell was cast by P. P. Meilstrup in Randers in 1855.

Colour scheme and repairs. Since 1936–43 the historical furnishings of the church have had partly original paintwork with white and grey basic shades, which have however been supplemented to some extent. The organ casing and organ loft have variegated Renaissance colours from 1861, and the pews have a colour scheme in *caput mortuum* from the most recent interior repairs in 1996.

The church interior has to a great extent preserved its original furnishings, which were established c. 1690. The new interior attracted numerous gifts, very few of which have been preserved. For example the incumbent Christen Borch's wife Johanne Sørensdatter not only donated the above-mentioned painting of *Christ on the Cross* from 1699; she also demonstrated particular interest in the minor equipment of the church. Besides the wafer-box from 1693 she donated an †antependium, an †altarcloth, a †pass and a †chasuble.

In 1769 the work *Danske Atlas* singled out the church as notable for its beautiful pews, galleries etc. Particular mention was made of the large †gallery in the west with 'the King's Pew' in the middle, Frederik IV's and Queen Louise's monogram and at the top the church organ with nine stops.

In this gallery from 1696 there were 'closed pews' or boxes on no fewer than three floors. To these were added in 1742 two new long †galleries of closed pews along the walls of the nave and in 1756 two †gallery pews up above the north galleries (cf. figs. 25, 57). The interior now emerged as conforming to the eighteenth-century ideal of a kind of 'theatre church'.

A restoration in 1820 was insensitive to the old order of things. While the burials in the floors were emptied and filled in with earth, a number of older furnishings were also scrapped, for example some old †paintings. The pews and the west gallery were straightened, and the (†)choir screen of the church from c. 1690 was cut down to half its height and opened up in the middle. Its crowned crucifixion group was given its present placing on the canopy of the pulpit.

A new restoration in 1861 removed all the old †galleries. The (†)choir screen was replaced with

the present low rail, and the older †pews had to give way to the existing ones with Renaissance volutes. In the west a casing and loft were erected for a new organ in a neo-Renaissance style.

A repainting of the interior in 1902 left it rather variegated and dark. So in 1936-43 repairs of the wooden furnishings were carried out, giving the pulpit, font canopy and altarpiece their present brighter colouring. The latest repairs of 1996 have been followed up by further measures to safeguard the old wooden furnishings.

SEPULCHRAL MONUMENTS. Only two sepulchral tablets and a coffin plate testify today to the many burials with their related monuments. Until 1805 it was only the commoner people who were buried in the churchyard, under a tombstone or (more often) a wooden monument. The upper class were buried inside the church.

Inside too most burials were 'in earth' and there seems to have been a fondness for burial with one's feet beneath one's own pew, as in the case of Niels Madsen Paag in 1718. Rather more prominent citizens were buried in 'brick tombs', low burial chambers beneath the floor, to which there was access through a hatch or by lifting a tombstone. One burial had the character of a true sepulchral chapel, erected by the alderman Heinrich Richter in 1719 in the northern extension of the chancel.

As in the St. Michaelis Church the number of sepulchral tablets was never large. A couple of officers were commemorated by hanging †banners, but the military character of the interior was much less marked here than in the German Church.

The brick tombs were all emptied and filled in when the church was restored in 1820.